

Το εγγελιανό κείμενο για *Το σύνταγμα της Γερμανίας*: μια κριτική παρουσίαση

Ο Χέγκελ μπορεί νομίμως να θεωρηθεί εκείνος ο φιλόσοφος του γερμανικού ιδεαλισμού η σκέψη του οποίου είναι διαποτισμένη σε εξέχοντα βαθμό από το στοιχείο της πολιτικής¹. Αυτό ίσως ισχύει περισσότερο ή λιγότερο για το σύνολο των θεωρητικών του γερμανικού ιδεαλισμού, οι ιδέες των οποίων διαμορφώθηκαν υπό το πρίσμα της Γαλλικής Επανάστασης και επιχείρησαν να πραγματοποιούν ζητήματα που απέρρευσαν άμεσα από τις επιπτώσεις της στην πρακτική και διανοητική γεωγραφία του ευρωπαϊκού βίου. Εντούτοις, στην περίπτωση του Χέγκελ μπορεί να διακρίνει κανείς ένα επίμονο ενδιαφέρον για το πεδίο της πολιτικής στη σύνδεσή της με την ύψιστη έγνοιά του περί της ιστορικής πραγμάτωσης της ελευθερίας, μια έγνοια που κατέστη κεντρική αντίληψη του θεωρητικού συστήματός του. Το εν λόγω ενδιαφέρον αποτυπώνεται τόσο σε κείμενα που ασχολούνται άμεσα με το πεδίο της πολιτικής, δημοσιευμένα ή αδημοσίευτα, όσο και σε εκείνες τις θεωρητικές επεξεργασίες που ανήκουν εκ των πραγμάτων σε πιο φιλοσοφικά ενδιαφέροντα και, συνεπώς, δεν άπτονται με άμεσο τρόπο της πολιτικής. Στο κεντρικό πολιτικό έργο που μας παρέδωσε ο Χέγκελ, και το οποίο μπορεί να θεωρηθεί υπό ορισμένες προϋποθέσεις οριακό για την ίδια τη θεώρηση της πολιτικής στο πλαίσιο του αστικού ορίζοντα, στις *Βασικές γραμμές της φιλοσοφίας του δικαίου ή φυσικό δίκαιο και πολιτική επιστήμη σε μορφή σχεδίου* (1820), το σύνολο των φαινομένων της κοινωνίας θεματοποιείται υπό το πρίσμα της πολιτικής ως πεδίο του αντικειμενικού πνεύματος. Το αντικειμενικό πνεύμα είναι το πεδίο πραγμάτωσης της ελευθερίας, της Ιδέας, και στον Χέγκελ αυτό έχει πάντα αμιγώς πολιτική σημασία. Το αντικειμενικό πνεύμα είναι ακριβώς το πεδίο εκείνο στο οποίο λαμβάνει χώρα η μεσολάβηση όλων των συμφερόντων και δικαιωμάτων που συνδιαμορφώνουν το αγαθό, οργανώνοντας τον κοινωνικό βίο πρωτίστως και κυρίαρχα ως πολιτικό βίο (συναφής είναι εδώ η έννοια του συντάγματος όπως αναπτύσσεται στις *Βασικές γραμμές*).

* Ο Θ. Νουτσόπουλος είναι λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Πέρα όμως από τις ευδιάκριτα θεωρητικές επεξεργασίες, φιλοσοφικής ή άμεσα πολιτικής πρόθεσης, ο προεξάρχων πολιτικός χαρακτήρας της εγγελιανής σκέψης αναδεικνύεται και στη βάση κειμένων, τα οποία είθισται να ονομάζονται πολιτικά κείμενα, μέσω των οποίων ο Χέγκελ επιχείρησε να τοποθετηθεί σε επίκαιρα για την εποχή του πολιτικά προβλήματα, που σε μεγάλο βαθμό όφειλαν την ύπαρξή τους στην επίδραση των ναπολεόντειων πολέμων στη γερμανική επικράτεια (εξαιρέση αποτελεί εδώ το τελευταίο δημοσιευμένο κείμενο του Χέγκελ σχετικά με την αγγλική εκλογική μεταρρύθμιση, αν και η επίδραση των ναπολεόντειων πολέμων στο βρετανικό πολιτικό, ιδιαίτερα δε εδώ στο δημοσιονομικό, σύστημα υπήρξε ακούκτως σημαντική).

Πρόθεση του παρόντος δεν είναι να υποστηρίξει ενδελεχώς τη θέση περί του πολιτικού χαρακτήρα της εγγελιανής σκέψης, αλλά να επικεντρωθεί σε ένα από τα πρώιμα κείμενά του, που έχει άμεσα πολιτικό χαρακτήρα και το οποίο μας έγινε γνωστό ως *Σύνταγμα της Γερμανίας* (*Die Verfassung Deutschlands*, εφεξής εντός του κειμένου ως *Σύνταγμα*)². Ο τίτλος αυτός δεν δόθηκε από τον ίδιο τον Χέγκελ στο σύνολο των χειρογράφων που αναφέρονται στο εν λόγω ζήτημα, αλλά αποτελεί ύστερη προσθήκη (Avineri 1972: 34). Γνωρίζουμε ότι ο Χέγκελ ασχολείται με αυτά τα χειρόγραφα περίπου μια τριετία, από το 1799, περίοδο κατά την οποία διέμενε στη Φρανκφούρτη, ως το 1802 όπου βρίσκεται πλέον στην Ιένα³. Το *Σύνταγμα* αποτελεί ένα από τα προφανομενολογικά κείμενα του Χέγκελ, και αυτό έχει την ορισμένη σημασία ότι αποτελεί κείμενο που γράφεται πριν από την περίοδο κατά την οποία ο Χέγκελ διαμορφώνει την αντίληψή του περί διαλεκτικής θεώρησης της κοινωνίας (πιο συγκεκριμένα πρόκειται για την περίοδο 1804-1806 στην Ιένα). Ανεξάρτητα του γεγονότος ότι ο τίτλος αποτελεί ύστερη προσθήκη και δεδομένου ότι ο Χέγκελ κάνει ευρεία χρήση των όρων «*Verfassung*» και «*Deutschland*» εντός του κειμένου, ίσως θα ήταν σκόπιμος ένας σύντομος σχολιασμός τους. Ο μεν πρώτος όρος, που αποδίδει τον γερμανικό όρο *Verfassung*, χρησιμοποιείται από τον Χέγκελ εντός του κειμένου με διττή σημασία: για να υποδηλώσει αφενός τον κλασικό αριστοτελικό όρο «πολίτευμα» (με αυτή τη σημασία βλ. μεταξύ άλλων W1/551, W1/580, αλλά και στο χειρόγραφο που περιέχει το προσχέδιο του «Προλόγου» W1/452), ενώ αφετέρου ο όρος έλκει το βασικό νόημά του από μια ευρύτερη έννοια του συντάγματος από αυτή που μας παραδόθηκε μετά την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση υπό τη μορφή των αστικών συνταγμάτων ως ενιαίων γραπτών κειμένων που περιέχουν τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, αναφέρεται στην εμπράγματη μορφή με την οποία δομούνται, «συντάσσονται», οι διάφορες εξουσίες, τα δικαιώματα και καθήκοντα, οι κοινωνικές τάξεις σε μια κοινωνία, μορφή η κατοχύρωση της οποίας δεν περιορίζεται κατ' ανάγκη και με αποκλειστικό τρόπο σε ένα ενιαίο γραπτό κείμενο, αλλά ανατρέχει για την όποια νομιμοποίησή της και σε άλλου τύπου σημασίες και σχέσεις εκτός του νομικού πεδίου⁴. Κατά συνέπεια, ως προς την απόδοση του όρου, πρέπει να ανα-

τρέξουμε στις περιεχομενικές αναλύσεις του κειμένου οι οποίες υποδεικνύουν, όπως θα δούμε, ως ορθότερη την απόδοση του *Verfassung* ως συντάγματος. Εξίσου προβληματικός είναι και ο δεύτερος όρος, παρό το γεγονός ότι ο Χέγκελ χρησιμοποιεί στο κείμενο τον όρο *Deutschland*, καθώς την ιστορική περίοδο συγγραφής του κειμένου ο όρος μάς παραπέμπει στη γερμανική αυτοκρατορία και όχι σε κάποιο γερμανικό κράτος. Ο λόγος στο κείμενο αναφέρεται πάντοτε στο κατά πόσον η γερμανική αυτοκρατορία συνιστά κράτος ή όχι.

Συνεχίζοντας τις προκαταρκτικές αυτές παρατηρήσεις, πρέπει να σημειωθεί ότι στην εγγλιανή βιβλιογραφία έχει εξαρθεί η σημασία του κειμένου, προς διαφορετικές όμως κατευθύνσεις. Επισημαίνεται εδώ ότι οι αναφορές που ακολουθούν είναι ενδεικτικές και όχι εξαντλητικές ως προς την πρόθεσή τους. Ο Dilthey (Ντιλτάν) συνδέει την εγγλιανή προβληματική με αυτή του Λάμπνιτς, ο οποίος είχε θέσει ως αρχή του κράτους την αμυντική ικανότητά του να προασπίζεται τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική του κυριαρχία έναντι οιασδήποτε απειλής (Dilthey 1959: 128), ενώ η ιστορική αίσθηση που διακρίνει στο εγγλιανό κείμενο ωθεί τον Ντιλτάν να συσχετίσει τον Χέγκελ με τη γερμανική σχολή του ιστορισμού (από τον Γ. Μόξερ μέχρι τον Λ. Ράνκε: Dilthey 1959: 133-134). Ο Μαρκούζε, με μια διαφορετική έννοια ιστορικότητας στη θεωρητική του σκευή, επισημαίνει μεν ότι η ιδέα ενός απόλυτου συγκεντρωτικού κράτους που ανευρίσκουμε στο κείμενο «ήταν προοδευτική εκείνη την εποχή, γιατί απέβλεπε στην αποδέσμευση των διαθέσιμων παραγωγικών δυνάμεων που εμποδίζονταν από τις επικρατούσες ημιφεουδαρχικές μορφές κράτους» (Μαρκούζε 1985: 69). Διαπιστώνει δε μια εξασθένηση της κριτικής αίσθησης του Χέγκελ την οποία συσχετίζει με δύο αντιλήψεις που διατυπώνονται στο κείμενο: αφενός τη ρητή εξάρτηση του δικαίου από την έννοια της δύναμης (κυρίως στην εξωτερική πολιτική), αφετέρου την αντικατάσταση της ιδέας ότι το συμφέρον του ατόμου πρέπει να προστατεύεται πλήρως από το σύνολο από την ιδέα της θυσίας και της υποταγής του στο σύνολο, θεωρώντας αυτή την αντίληψη ένα πρώτο βήμα για την ταύτιση ελευθερίας και αναγκαιότητας που διέπει το ύστερο εγγλιανό έργο (Μαρκούζε 1985: 69-70). Ο Lukács (Λούκατς) επισημαίνει με τη σειρά του μια αντίφαση που μπορεί να ανιχνευτεί στο κείμενο μεταξύ της δομικής κριτικής των φεουδαλικών θεσμών και της αδυναμίας εισήγησης εκ μέρους του Χέγκελ βιώσιμων πολιτικών προτάσεων (Lukács 1975: 130-131), αποδίδοντας την εν λόγω αντίφαση στη γενική ιστορική κατάσταση της Γερμανίας και των αντίστοιχων ιδεολογικών στάσεων της εποχής (Lukács 1975: 134-135). Επιπλέον, εντοπίζει ένα νέο, ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο ιστορικότητας σε σχέση τόσο με τα πρώιμα θεολογικά γραπτά, όσο και με το κείμενο του 1798 για τη Βυρτεμβέργη, καθώς η αναντιστοιχία των υφιστάμενων θεσμών που δημιουργήθηκαν κατά το παρελθόν και του παρόντος πνεύματος ωθεί τον Χέγκελ εδώ να διακρίνει τη δυνατότητα ανάδυσης ενός νέου πνεύματος (Lukács 1975: 141-142). Ο Meinecke διαβάζει όλο το κείμενο υπό την προοπτική της οικειοποίησης

εκ μέρους του Χέγκελ του μακιαβελισμού και αποδίδει στον Χέγκελ την ανάπτυξη μιας αντίληψης ενός κράτους ισχύος, επισημαίνοντας ότι το καινοφανές στοιχείο που κομίζει ο Χέγκελ στην ιστορία του μακιαβελισμού⁵ είναι η πλήρης άρνηση της συγκρουσιακής σχέσης μεταξύ του κράτους και της ηθικής, σχέση η οποία γινόταν αποδεκτή από την παλαιότερη διδασκαλία του *raison d'état* (Meinecke 1957: 353-354, 357). Αυτονόητα, το κείμενο του Χέγκελ υπάγεται στην προοπτική ενός εθνικιστικού σχεδίου ενοποίησης εκ των άνωθεν (όπως όντως συνέβη με τον Μπίσμαρκ περίπου ογδόντα χρόνια μετά) (Meinecke 1957: 359). Ο Pelczynski, επιμελητής της πρώτης μετάφρασης των πολιτικών κειμένων στα αγγλικά από τον Κνοχ, δίνει έμφαση στη συνέχιση της εγγεληνής κριτικής στην έννοια της θετικότητας (Pelczynski 1964: 33), ενώ, παρακολουθώντας την εξέλιξη της έννοιας του κράτους στο ύστερο εγγεληνικό έργο, υπογραμμίζει ότι ο μινιμαλισμός που διαπιστώνεται στο *Σύνταγμα* σχετικά με την έννοια του κράτους εγκαταλείπεται στη συνέχεια, καθώς σκοπιές που στο πρώιμο κείμενο είχαν θεωρηθεί επουσιώδεις για την έννοια του κράτους περιλαμβάνονται πλέον ως συστατικές στιγμές του (Pelczynski 1964: 67). Ο επιμελητής της δεύτερης μετάφρασης των πολιτικών κειμένων στα αγγλικά από τον Nisbet, ο L. Dickey, εντοπίζει τη σημασία του κειμένου κυρίως στην αξιοποίηση της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης των ιστορικοπολιτικών εξελίξεων στα μείζονα ευρωπαϊκά κράτη της περιόδου ως μέθοδο για να συναχθούν συμπεράσματα για τον τότε σύγχρονο κόσμο (Dickey 1999: x). Η μεθοδολογική επίσης σημασία εξαιρείται στην ανάγνωση του Ψυχοπαίδη, ο οποίος διαπιστώνει στο εν λόγω κείμενο μια μετατόπιση από τις υποκειμενικές θεμελιώσεις των θεολογικών κειμένων σε έναν «τύπο επιχειρήματος που εδράζεται στην ιδέα της συσσωρευμένης δύναμης» (Ψυχοπαίδης 2003: 72). Τέλος, σημαντικό είναι και το άρθρο της Königson-Montain το οποίο τονίζει τον πειραματικό χαρακτήρα του εγγεληνικού κειμένου, επιχειρώντας με αυτό τον τρόπο να δώσει έμφαση στο χαρακτήρα κριτικής αυτοκατανόησής του για τον ίδιο τον Χέγκελ (Königson-Montain 1982: 39-40).

Πριν στραφούμε στην κριτική παρουσίαση ορισμένων σημαντικών διαστάσεων του εγγεληνικού κειμένου, θα ήταν ίσως ωφέλιμη μια σύντομη αναφορά στη δομή του και στις θεματικές με τις οποίες καταπιάνεται. Ο πλούτος των θεματικών αυτών καταδεικνύει και τη δυνατότητα των διαφοροποιημένων ερμηνευτικών προσεγγίσεων στις οποίες έχει δώσει αφορμή. Εξαιρώντας τον πρόλογο και τις δύο εισαγωγές, δείγμα του γεγονότος ότι ο Χέγκελ προσόριζε το κείμενο για δημοσίευση, το *Σύνταγμα* αποτελείται από τρία άνισα ως προς το μέγεθός τους μέρη. Το πρώτο μέρος συνιστά ένα εγχείρημα θεωρητικής φύσης, καθώς επιχειρείται να εκτεθεί η ουσία της έννοιας του κράτους. Το δεύτερο μέρος, το οποίο είναι και το μεγαλύτερο όσον αφορά την έκτασή του, αποτελεί μια κριτική των δομών της γερμανικής αυτοκρατορίας, κριτική η οποία παρακολουθεί στιγμές της ιστορικής διαμόρφωσής της. Ενοποιητικό θέμα που συνέχει το μέρος αυτό είναι η διαδικασία

συγκρότησης εθνών κρατών στον ευρωπαϊκό χώρο και η κριτική εξέταση ενός πλήθους επιμέρους φαινομένων που καταδεικνύουν την αδυναμία της γερμανικής αυτοκρατορίας να αντεπεξέλθει στην έννοια του κράτους. Η ανάλυση ξεκινά από τις ουσιαστικότερες στιγμές της έννοιας του κράτους, όπως αυτές έχουν εκτεθεί στο πρώτο μέρος, δηλαδή την ικανότητά του ως στρατιωτικής δύναμης και τους δημοσιονομικούς πόρους που είναι αναγκαίοι για τη χρηματοδότηση αυτής της ικανότητας, και συνεχίζει, στη βάση του ορίζοντα της ιστορικής εξέλιξης που προδιόριζε για τη γερμανική επικράτεια η λήξη του Τριακονταετούς Πολέμου και η συνθήκη της Βεσφαλίας (1648), εξετάζοντας την εσωτερική δομή της γερμανικής αυτοκρατορίας όπως αυτή αποτυπώνεται ιστορικά στη γεωγραφική της έκταση και στις μεταβολές της συνεπεία των διαφόρων πολεμικών αναμετρήσεων, στην οργάνωση του συστήματος απονομής δικαιοσύνης, στην επίδραση που είχε η Μεταρρύθμιση, στη σχετική αυτονομία τόσο των επιμέρους γερμανικών κρατιδίων όσο και των νομοκατεστημένων τάξεων, στην πολιτική, τέλος, της Πρωσίας και του αυστριακού οίκου των Αψβούργων, από την ανάλυση της οποίας το κείμενο κορυφώνεται με την εγγεγραμμένη πρόταση αποκατάστασης της γερμανικής αυτοκρατορίας στη μορφή μιας ενιαίας κρατικής δύναμης υπό τον αυστριακό οίκο. Με δεδομένη την κεντρική σημασία που έχει στο *Σύνταγμα* η απόκλιση μεταξύ της θεωρίας περί γερμανικής αυτοκρατορίας, όπως αυτή εκφράζεται στα επιχειρήματα των συνταγματολόγων του αυτοκρατορικού δικαίου της εποχής, και της υφιστάμενης πραγματικότητας, όπως διαμορφώνεται στα πρώτα χρόνια των ναπολεόντειων πολέμων, μπορεί να υποστηριχτεί ότι το κείμενο λαμβάνει τη μορφή ενός συλλογισμού, ο οποίος με αφετηρία την έννοια του κράτους στρέφεται στην κριτική του υπάρχοντος με σκοπό να το αποκαταστήσει στα ουσιαστικά του γνωρίσματα. Επιπλέον, το κείμενο συνιστά εξαιρετικό δείγμα ενός υπό έκλειψη πλέον τύπου πολιτικής επιστήμης, καθώς συγκεντρώνει όλα τα γνωρίσματα αυτού του επιστημονικού πεδίου που, προϋόντος του χρόνου, λόγω του επιστημονικού καταμερισμού της εργασίας, διεκδίκησαν και πέτυχαν την αυτονομία τους. Έτσι, απαντάμε στο κείμενο επεξεργασίες συγκρότησης ουσιαστών εννοιών της πολιτικής, καθώς και ερωτήματα μεθοδολογικής φύσης, καθαρά θεωρητικού ενδιαφέροντος (πολιτική θεωρία), σχολαστικό έλεγχο του εποπτικού, ιστορικής φύσης, υλικού, που επιτρέπει τόσο τη μακροθεωρητική σύλληψη της πολιτικής υπό το πρίσμα του πολιτικού συστήματος (πολιτική επιστήμη), όσο και τη σύγκριση πολιτικών συστημάτων (συγκριτική πολιτική ανάλυση), καθώς και μια αντίληψη διεθνών σχέσεων που συναρτάται άμεσα και εξαρτάται από τους εσωτερικούς παράγοντες της κυριαρχίας. Τα στοιχεία αυτά προσδίδουν στο εγγεγραμμένο ένα τεράστιο εύρος ερευνητικού ορίζοντα και, ως εκ τούτου, θέτουν εμμέσως και ερωτήματα για τα μεθοδολογικά εργαλεία βάσει των οποίων καθίσταται επιστημονικά διαχειρίσιμο ένα τέτοιο εύρος.

Το γενικό πνεύμα που διέπει το κείμενο, ορισμένοι από τους βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται και οι θεωρητικές προθέσεις του εκτίθενται από τον Χέγκελ στο δεύτερο προσχέδιο της «Εισαγωγής», η οποία ανοίγει με την εμβληματική διατύπωση ότι «Η Γερμανία δεν είναι πλέον κράτος» (W1/461). Το κείμενο που ακολουθεί αυτή την εναρκτήρια διατύπωση επιχειρεί αφενός μεν να απαντήσει στο ερώτημα περί της ιστορικής συγκυρίας που γεννά μια τέτοια κρίση, αφετέρου δε να αντιπαρατεθεί σε εκείνη τη σχολή σκέψης που εμμένει στην απόδοση της έννοιας του κράτους στη γερμανική αυτοκρατορία. Από την ιστορική συγκυρία, με άλλα λόγια, τον πόλεμο μεταξύ της γερμανικής αυτοκρατορίας και της σχετικά νεοσύστατης γαλλικής δημοκρατίας, ο Χέγκελ συνάγει μια γενικότερη αρχή, η οποία συνιστά ένα ασφαλές κριτήριο ελέγχου του βαθμού ιστορικής ωρίμανσης και αντοχής της κρατικής αρχής σε ένα λαό ή έθνος:

Η υγεία ενός κράτους δεν φανερώνεται εν γένει τόσο πολύ στην ηρεμία της ειρήνης όσο στην κίνηση του πολέμου· εκείνη είναι η κατάσταση της απόλαυσης και της εν απομονώσει δραστηριότητας, με τη διακυβέρνηση να αποτελεί μια συνετή μορφή πατερνάλισμού⁶, η οποία απαιτεί μόνο τα συνήθη από τους υπηκόους· στον πόλεμο όμως επιδεικνύεται η δύναμη της συνάφειας όλων με το σύνολο (W1/462).

Αυτή και άλλες παρόμοιες διατυπώσεις σχετικά με τη σημασία του πολέμου έχουν οδηγήσει συχνά στην παρανόηση ότι ο Χέγκελ, προμηδοτώντας τον πόλεμο έναντι της ειρήνης, και συγκεκριμένα εδώ με αφορμή την ήττα της γερμανικής αυτοκρατορίας από τη Γαλλία, συγκροτεί αφενός μια πολιτική σκέψη διαποτισμένη από στοιχεία ολοκληρωτισμού και αφετέρου αποκαλύπτει το εθνικοπατριωτικό ενδιαφέρον του για την ενοποίηση της Γερμανίας (σημείο σύγκλισης εδώ η υποβόσκουσα αντίληψη ότι το δίκαιο ανάγεται πλήρως στη δύναμη). Δεδομένου του ιστορικά ξεπερασμένου και αναχρονιστικού χαρακτήρα της μορφής περί ολοκληρωτισμού⁷, μας ενδιαφέρει εδώ κυρίως το δεύτερο σκέλος. Όπως έχει επισημανθεί, το κείμενο δεν εμπεριέχει πρωτίστως ένα εθνικοπατριωτικό αίτημα για την ενοποίηση της Γερμανίας, αλλά κυρίως ένα πολιτικό αίτημα για τον εκσυγχρονισμό της πολιτικής δομής και του συστήματός της (Avineri 1972: 35). Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται τους ναπολεόντειους πολέμους όχι ως σύγκρουση μεταξύ διαφορετικών εθνικοτήτων, αλλά κυρίως ως σύγκρουση μεταξύ δύο διαφορετικών αρχών κρατικής συγκρότησης: της σύγχρονης, αστικής και της προαστικής, υστεροφεουδαλικής. Το ζήτημα της εθνικότητας για τον Χέγκελ έχει πολύ μικρότερη σημασία, καθώς το ζήτημα του έθνους είναι στενά συνδεδεμένο και καθορισμένο από το ζήτημα συγκρότησης του σύγχρονου κράτους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ανάγεται πλήρως σε αυτό (ο 19ος αιώνας θα διαγράψει ασφαλώς μια σαφώς διαφορετική πορεία σε σχέση με αυτό το ζήτημα, αναβαθμίζοντας

το στοιχείο της εθνικότητας)⁸. Έχουμε εδώ δύο συναφείς ενδείξεις εντός του κειμένου. Πρώτα από όλα, ο Χέγκελ, στην προσπάθεια εννοιολογικής οριοθέτησης του κράτους, θεωρεί μεταξύ άλλων επουσιώδη την ενότητα ή την ομοιομορφία σε σχέση με τα γλωσσικά και ηθολογικά στοιχεία ενός λαού (W1/477). Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Χέγκελ αρνείται τη σημασία τους για τον λαό ή για το έθνος, αλλά από τη σκοπιά του σύγχρονου κράτους μπορεί να διαπιστωθεί ότι η ανομοιότητα σε σχέση με αυτά αποτελεί τόσο αποτέλεσμα όσο και όρο του. Το συμπέρασμα αυτό δεν έκκεται αποκλειστικά από την ιστορικότητα του σύγχρονου κράτους, καθώς πρωταρχική σημασία κατέχει εδώ το μέγεθος του πολιτικού μορφώματος. Ιστορικό πρότυπο για την ανουσιότητα αυτών των στοιχείων θεωρείται λοιπόν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (W1/477). Αντιστρόφως, η γλώσσα και τα ήθη ως ουσιώδεις όροι κοινωνικής συνοχής εμφανίζονται ταυτόχρονα ουσιώδεις και για την πολιτική ενότητα μόνο σε μικρά κράτη, αδιάφορο αν είναι αρχαία ή σύγχρονα. Από την άλλη μεριά, η διαχρονικότητα του κριτηρίου του μεγέθους συμπληρώνεται από την ιστορικότητα στον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας: αυτό που πέτυχε η Ρώμη μέσω της κυρίαρχης στρατιωτικής υπεροχής της και, συνεπώς, της δυνατότητας βίαιης συναρμογής ανόμοιων στοιχείων τα σύγχρονα κράτη το επιτυγχάνουν μέσω «του πνεύματος και της τέχνης», της οργάνωσης του κράτους και των πολιτικών θεσμών (W1/478). Η βία μπορεί να αποδεικνύεται αναγκαία για την ίδρυση του σύγχρονου κράτους, σημείο της μακιαβελικής επίδρασης, αλλά δεν αρκεί πλέον ως στοιχείο κοινωνικής συνοχής. Από την άλλη μεριά, ο περιορισμένος χαρακτήρας της συμβολής των φυλετικών - εθνικών στοιχείων εν γένει για τη σύγχρονη κρατική συγκρότηση μπορεί να συναχθεί και με αντίστροφο τρόπο, δεδομένου ότι τα περισσότερα από τα σημερινά ευρωπαϊκά κράτη θεμελιώθηκαν στη βάση γερμανικών λαών (διάλυση Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και συγκρότηση φεουδαλικών πολιτικών μορφωμάτων), χωρίς όμως η ιστορική τους πορεία να καθορίζεται μονοσήμαντα από αυτό τον παράγοντα (W1/532).

Με αυτό τον τρόπο όμως καθίσταται επιτακτική η αποσαφήνιση του ρόλου που επιφυλάσσει στον πόλεμο το εγγελιανό κείμενο. Από τη στιγμή που δεν θεωρείται υπό το πρίσμα του κρίσιμου παράγοντα για την απόφαση σχετικά με την εθνική ανωτερότητα ή κατωτερότητα οιοδήποτε λαού, χωρίς αυτό να αποκλείει την ιστορική σημασία του πολέμου στις όποιες εθνικές συγκρούσεις, αυτό σημαίνει ότι πρωταρχικό ενδιαφέρον για τον Χέγκελ αποκτά ο πόλεμος ως μηχανισμός έκφρασης της εσωτερικής ευρωστίας της εκάστοτε πολιτικής οργάνωσης ή, όπως έχει ειπωθεί, ως δείκτης της εσωτερικής του ενότητας (Königson-Montain 1982: 47). Η ιστορική του δε σημασία αναδεικνύεται και αναβαθμίζεται σε κοσμοϊστορική όχι σε σχέση με το μέγεθος των αντιμαχόμενων μερών, γεγονός που πρέπει ήδη να μας δημιουργήσει υποψίες για την όποια ανάγνωση του κειμένου προς την κατεύθυνση της ταύτισης του δικαίου με τη δύναμη, αλλά όταν η όποια πολεμική

σύγκρουση έχει ως επίδικο αντικείμενο διαφορετικά περιεχόμενα ή αρχές πολιτικής οργάνωσης, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των ναπολεόντειων πολέμων⁹. Η υιοθέτηση κάθε άλλης σκοπιάς πλην εκείνης η οποία προεσβεύει και εκφράζει τη νέα ανώτερη αρχή συγκρότησης αποτελεί για τον Χέγκελ δείγμα μυωπικής προοπτικής. Μεθοδολογικά αυτό έχει τη σημασία ότι η θεωρητική συνείδηση παραμένει ανίκανη να αρθεί στο ύψος της παγκόσμιας ιστορίας. Έτσι, η εμπειρία του πολέμου με τη Γαλλία έμαθε στη Γερμανία όχι ότι δεν είναι ισχυρό κράτος αλλά ότι δεν είναι κράτος εν γένει, η δε Γερμανία απέκτησε επίγνωση για την υφιστάμενη πολιτική της κατάσταση, την οποία όμως δεν δημιούργησε ο πόλεμος (W1/462). Ο πόλεμος ως εκ τούτου αποτελεί μορφή έκφρασης τής ουσίας της εκάστοτε κρατικής συγκρότησης, δεν είναι δημιουργός αυτής της ουσίας αλλά την αποκαλύπτει και την αναδεικνύει¹⁰. Η ίδια η διάκριση που εισάγει από τις πρώτες ήδη σελίδες της «Εισαγωγής» ο Χέγκελ μεταξύ της κατάστασης ειρήνης και της κατάστασης πολέμου, διάκριση η οποία απαντά περίπου την ίδια περίοδο και στον Α. Σμιθ και η οποία θα συνεχίσει να έχει τεράστιο μεθοδολογικό βάρος μέχρι και τις *Βασικές γραμμές της φιλοσοφίας του δικαίου*, δύναται να συναχθεί κατά αυστηρό τρόπο μόνο στη βάση του σύγχρονου αστικού ορίζοντα, καθώς μονό τώρα οριοθετείται με ρητό τρόπο ο προσωρινός χαρακτήρας του πολέμου έναντι της μονιμότερης φύσης της παραγωγικής διαδικασίας, διάκριση η οποία καθίσταται από δυσχερής ως ακατόρθωτη στις περιόδους είτε της αρχαίας πόλης, είτε της φεουδαλικής οργάνωσης, είτε, τέλος, ακόμα και του μερκαντιλισμού. Η στροφή στην αναζήτηση των εσωτερικών αιτιών της γερμανικής πολιτικής αδυναμίας που προτάσσει μεθοδολογικά το εγγεγραμμένο επιχείρημα αναδεικνύει ότι τα όποια αποτελέσματα του πολέμου συλλαμβάνονται ως «εξωτερικά και αναγκαία φαινόμενα» των αιτιών και του πνεύματος οργάνωσης της γερμανικής αυτοκρατορίας (W1/462). Με αυτήν την έννοια όμως, το εγγεγραμμένο κείμενο εμπλέκεται σε μια αμφισημία, καθώς, από τη μία μεριά, αντιλαμβάνεται την ιστορία κυρίως κατά την προσφιλή πρόσληψη του 18ου αιώνα ως πολιτική ιστορία, ακόμα δε περισσότερο, προσανατολισμένη στην εξωτερική πολιτική των κρατών και των ηγεμόνων τους, μια κατεύθυνση που επιβάλλει τρόπον τινά και η ιστορική συγκυρία συγγραφής του κειμένου, και η οποία αποτυπώνεται σε μεγάλο βαθμό και στο εγχείρημα απόδοσης ορισμού στο κράτος· ενώ, από την άλλη μεριά, καθίσταται έκδηλο ότι αναβαθμίζεται στη συνείδηση του Χέγκελ η σημασία του ζητήματος της εσωτερικής οργάνωσης του κράτους ως παράγοντα καθορισμού της εξωτερικής όψης της κυριαρχίας του. Η εν λόγω αμφισημία, στην οποία δεν θα δοθεί οριστική λύση στο *Σύνταγμα*, θα απασχολήσει τον Χέγκελ καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου της Ιένας και θα βρει την τελική της διατύπωση στις *Βασικές γραμμές*. Ήδη όμως στο *Σύνταγμα* έμμεσα αμφισβητείται εν μέρει αυτή η αντίληψη μέσω της πρόταξης της εσωτερικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας, που θα στρέψει το ενδιαφέρον τού

Χέγκελ στην αναβάθμιση ευρύτερων κοινωνικών διαδικασιών όπως η Μεταρρύθμιση και η ιστορική ανάδυση της αστικής τάξης ως αιτιών εξήγησης για την πολιτική αδυναμία της αυτοκρατορίας.

Δίπλα στην κριτική στο πραγματικό αντικείμενο, ο Χέγκελ αναπτύσσει ταυτόχρονα και την κριτική στον ιστορικά διαμορφωμένο λόγο περί του αντικειμένου, με άλλα λόγια αναπτύσσεται η εγγελιανή κριτική στους νομικούς θεωρητικούς του συνταγματικού δικαίου της αυτοκρατορίας, το σήμα της οποίας δίνει ο Χέγκελ αμέσως μετά την εμβληματική διατύπωση της «Εισαγωγής»:

Η Γερμανία δεν είναι πλέον ένα κράτος. Οι παλαιοί συνταγματολόγοι, οι οποίοι κατά την πραγμάτευση του γερμανικού κρατικού δικαίου είχαν στο νου τους την ιδέα μιας επιστήμης και οι οποίοι συνεπώς ξεκινούσαν από αυτή για να καθορίσουν μια έννοια του γερμανικού συντάγματος, δεν μπορούσαν να ομονοήσουν σχετικά με αυτή την έννοια, μέχρι που οι νεότεροι σταμάτησαν την προσπάθεια ανεύρεσης και δεν πραγματεύονται πλέον το κρατικό δίκαιο σαν επιστήμη, αλλά σαν περιγραφή αυτού που υφίσταται με έναν εμπειρικό τρόπο, δίχως να είναι σύμφωνο προς μία έλλογη ιδέα, και θεωρούν ότι δεν μπορούν πλέον να αποδώσουν στο γερμανικό κράτος τίποτε άλλο παρά το όνομα μιας αυτοκρατορίας ή ενός κρατικού σώματος (W1/461).

Ο Χέγκελ εκτιμά ότι η πραγματική φθορά της γερμανικής κρατικής αρχής παρακολουθείται ιστορικά από τη σύστοιχη παρακμή του επιστημονικού λόγου περί αυτής, κατά τον οποίο η έστω και ρυθμιστική αντίληψη μιας έλλογης ιδέας, ανεξαρτήτως της συμφωνίας για τον καθορισμό του περιεχομένου της, αντικαθίσταται σταδιακά από την κενή περιεχομένου ονοματοδοσία, κενή ακριβώς λόγω του ότι είναι κατάφορτη ασυστηματοποίητων περιεχομένων. Όπως σημειώνει ο Κποκ, βασική πηγή πληροφόρησης για τη δομή και την οργάνωση της γερμανικής αυτοκρατορίας φαίνεται να είναι εδώ το έργο του J. S. Pütter, *Historische Entwicklung der heutigen Staatsverfassung des deutschen Reichs* (Γκέτιγκεν 1786). Υπάρχει όντως μια σημαντική ρητή αναφορά της «Εισαγωγής» στο εν λόγω κείμενο, την οποία ο Χέγκελ διανθίζει με ειρωνεία. Το έργο του Pütter κλείνει με την ακόλουθη διατύπωση, η οποία και φαίνεται να ευλογεί την υφιστάμενη πραγματικότητα:

Όπου απομένουν ελαττώματα και προσκόμματα, ας ελπίσουμε ότι η ίδια Πρόνοια, η οποία μέχρι τώρα προφύλασσε με εμφανή τρόπο τη χώρα, θα συνεχίσει να την προστατεύει: και για ποιο λόγο δεν θα πρέπει να τρέφουμε τις πλέον ενθαρρυντικές ελπίδες όταν τέτοια μεγαλειώδη δείγματα δραστηριότητας, δικαιοσύνης και φιλανθρωπίας υποσχονται να κοσμήσουν την επικείμενη εποχή όπως ο Ιωσήφ, ο Γεώργιος και ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος; (Pütter 1790: 308).

Η απάντηση του Χέγκελ, η οποία βέβαια έπεται χρονικά της πραγματικής απάντησης της Γαλλικής Επανάστασης, είναι η ακόλουθη:

Αυτοί οι κύκλοι εξουσίας [Kreise der Gewalt]¹¹ παγιώθηκαν στην πορεία του χρόνου. Τα μέρη της γενικής κρατικής εξουσίας είχαν καταστεί μια πολλαπλότητα από κατανεμημένες ιδιοκτησίες, οι οποίες αλληλοαποκλείονταν, ήταν ανεξάρτητες από το ίδιο το κράτος και σε καμία συμφωνία με οιονδήποτε κανόνα ή αξίωμα. Αυτή η πολυσχιδής ιδιοκτησία δεν αποτελεί ένα σύστημα δικαιωμάτων, αλλά μια συνάθροιση δίχως αρχή, η ασυνέπεια και η σύγχυση της οποίας απαιτούν την υψηλότερη οξύνουα προκειμένου να σωθεί σε μια επερχόμενη σύγκρουση όσο το δυνατόν περισσότερο από τις αντιφάσεις, ή ακόμα περισσότερο απαιτεί την ανάγκη και τη μεγαλύτερη δύναμη για να συμφιλιώσει το ένα δικαίωμα με το άλλο· αν και, σε σχέση με το όλο, είναι αναγκαία η ειδικότερη Θεία Πρόνοια για να τη διατηρήσει (W1/467).

Στην κριτική του Χέγκελ στην παραδοσιακή νομική θεωρία, κατ' ουσίαν προάγγελο του ιστορισμού, η οποία αυτή καθαυτή δεν έχει σήμερα άλλο παρά καθαρά μουσειακό ενδιαφέρον, εμφανίζεται το μοτίβο της απόκλισης της από την υφιστάμενη πραγματικότητα. Ερμηνευτές όπως ο Λούκατς επιμένουν ορθά να διαβάσουν εδώ μια πιο αναπτυγμένη ιστορική αίσθηση για την κριτική της θετικότητας, έννοια έναντι της οποίας είχε στρέψει ο Χέγκελ την κριτική του στα νεανικά θεολογικά του γραπτά (αν και ο όρος *Positivität* δεν απαντά στο *Σύνταγμα*, Lukács 1975: 140). Σημαντική είναι όμως η εγελιανή κριτική όχι μόνο όσον αφορά τη μορφή της θεωρίας αλλά κυρίως τις συνέπειές της, θεωρητικές και πρακτικές. Από θεωρητική άποψη, παρατηρείται η μετάβαση από τη χρήση εννοιών στη χρήση ονομάτων. Για παράδειγμα, ο αυτοκράτορας δεν ονομάζεται κυρίαρχος, καθώς η έννοια της κυριαρχίας, όπως κάθε έννοια, εμπεριέχει συνέπειες τις οποίες δεν μπορούν να αποδεχτούν οι συνταγματολόγοι (W1/471), αλλά αποκαλείται «άνωτατη κεφαλή» του κράτους [Reichsoberhaupt]. Έτσι, αναφαίνεται ότι οι αρχές του γερμανικού συντάγματος δεν μπορούν να συναχθούν ούτε από την έννοια του κράτους, ούτε όμως από την έννοια ενός επιμέρους πολιτεύματος διότι αποτελούν ένα μητρώο δικαιωμάτων που έχουν αποκτηθεί με ιδιωτικό τρόπο. Αυτό ανάγει τη διατριβή στο γερμανικό σύνταγμα σε μια σχολαστική ενασχόληση με ζητήματα πρωτοκόλλου και διαφόρων μορφών συμβατικότητας (W1/468)¹². Η ανωτέρω αντίληψη έχει σαν αποτέλεσμα το όποιο εννοιολογικό σύστημα των συνταγματολόγων να διέπεται από αναγκαιότητα, ενώ η πραγματικότητα να κυριαρχείται εξ ολοκλήρου από τη συγκυρία και τη σύμπτωση (W1/464), με μοναδική διαθέσιμη μέθοδο προσαρμογής τη «βία της έννοιας» (W1/465), δηλαδή ότι η Γερμανία εν γένει παραμένει ένα κράτος. Αυτό όμως έχει τεράστιες πρακτικές επιπτώσεις, καθώς η καλλιέργεια που θα όφειλε να προσφέρεται στο κοινό μέσω της διδασκαλίας των συνταγματολόγων είναι στρεβλή. Η συμ-

βολή, με άλλα λόγια, της νομικής επιστήμης στην ανάπτυξη μιας πεπαιδευμένης κοινής γνώμης αποτιμάται αρνητικά. Καθώς είτε οι έννοιες αντιφάσκουν με την πραγματικότητα, είτε προσαρμόζονται διά της βίας τα γεγονότα στις έννοιες, η εν λόγω δυσαρμονία βραίνει τον γερμανικό λαό και τον μετατρέπει σε φιλόσοφο, αναληθή και ανέντιμο (W1/464), ενώ οι ίδιοι οι νομομαθείς αναγκάζονται να νομιμοποιούν κάθε καταστροφή που επισυμβαίνει στην αυτοκρατορία, δεδομένου ότι οι όποιες καταστροφές επικυρώνονται από το ίδιο το σύμφυρμα των αυτοκρατορικών νόμων, τύπων και διατάξεων, με αποτέλεσμα η παραβίαση των πολυσχιδών νομικών τύπων να συνιστά στην πράξη το εγκυρότερο νομικό θεμέλιο (W1/469-470). Είναι απολύτως ενδεικτικό ότι ο Χέγκελ επανέρχεται με ιδιαίτερη θεωρητική σφοδρότητα σε αυτό το θέμα στην υποενότητα στην οποία πραγματεύεται το ζήτημα του αυτοκρατορικού συστήματος απονομής της δικαιοσύνης, κάνοντας λόγο για κράτος της σκέψης [Gedankenstaates] ως μοναδική λύση στο χάσμα μεταξύ συνταγματικής θεωρίας και υφιστάμενης πραγματικότητας (W1/505). Αντικειμενικά πραγματικό είναι το γεγονός της μη ύπαρξης του κράτους, θεωρητικά πραγματικό είναι το γεγονός του κράτους της σκέψης (W1/508).

Η μέγιστη αντίφαση που αναδεικνύεται από την επιστημονική πρακτική των συνταγματολόγων δεν είναι όμως η απλή ασυμφωνία μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας. Πρόκειται για τη βαθύτερη αντίφαση των συνταγματολόγων με τον ίδιο τους τον ιστορικό ορίζοντα. Ενώ σύμφωνα με την ίδια τη μήτρα οιασδήποτε παραδοσιακής διδασκαλίας, τη Βίβλο, η ίδια η απόδοση ονομάτων στα πράγματα μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη ανάδυση της κυριαρχίας του λόγου έναντι της φύσης, στην περίπτωση των συνταγματολόγων η υπεράσπιση της παραδοσιακής δομής της γερμανικής αυτοκρατορίας γίνεται κατορθωτή μέσω μιας διαδικασίας ονοματοδοσίας που μαρτυρά την ολοσχερή απουσία της έλλογης κυριαρχίας έναντι της φύσης. Προς ένα τέτοιο συμπέρασμα μας βοηθούν ύστερες του *Συντάγματος* εγγελιανές αναπτύξεις από την περίοδο της Ιένας. Σε αυτές ο Χέγκελ διακρίνει τη λέξη ως σημείο από τη λέξη ως όνομα. Με το σημείο, το νόημα αυτονομείται μεν από την εκάστοτε εποπτική παράσταση, παραμένει δε εξαρτημένο από την ιδιαίτερη σημασία που του αποδίδει το υποκείμενο. Αντιθέτως, το όνομα παραμένει ανεξάρτητο και από τα δύο (JSE1/201). Μέσω της απόδοσης ονόματος στα πράγματα αίρονται οι μορφές του χρόνου και του τόπου και οι εποπτικές παραστάσεις τίθενται ως ενάντιες του εαυτού τους, τίθενται ως ιδεατές: το όνομα αποτελεί την αληθή φύση του αντικειμένου (JSE3/175). Παρατηρείται σχετικά:

Η πρώτη πράξη, μέσω της οποίας ο Αδάμ καθιέρωσε την κυριαρχία του πάνω στα ζώα, είναι η ακόλουθη, ότι τους έδωσε ένα όνομα, δηλαδή τα ακύρωσε ως όντα καθεαυτά και τα μετέτρεψε σε ιδεατά (JSE1/201).

Ομοίως στα χειρόγραφα του 1805-1806:

Αυτή είναι η πρωταρχική δημιουργικότητα που ασκείται από το πνεύμα. Ο Αδάμ έδωσε ένα όνομα σε όλα τα πράγματα. Αυτό είναι το κυρίαρχο δικαίωμα, η πρωταρχική κατοχή όλης της φύσης ή η δημιουργία της φύσης από το ίδιο το πνεύμα (JSE3/175).

Η ονοματοδοσία από πράξη έλλογης κυριαρχίας έχει μετατραπεί σε πράξη που στερείται κάθε ουσίας, στις πένες δε των συνταγματολόγων εμφανίζεται ως παράδοξο παίγνιο της ίδιας της φύσης, με αναρίθμητους συνδυασμούς και παραλλαγές, και ως εκ τούτου τελείως ακαθόριστο. Πρόκειται για μία παλινδρόμηση από το πεδίο του πνεύματος σε αυτό της φύσης. Είναι ενδεικτικό ότι ο Χέγκελ παρομοιάζει τη γερμανική αυτοκρατορία με το βασίλειο της φύσης, το οποίο είναι ανεξερεύνητο στο σύνολό του και ανεξάντλητο στις λεπτομέρειές του (W1/468). Η κριτική αυτή όμως μπορεί νομίμως να επεκταθεί για να περιλάβει και τον παραδοσιακό λόγο των συνταγματολόγων περί γερμανικής αυτοκρατορίας. Η εγγλεινή κριτική συγκροτείται τόσο ως κριτική του αντικειμένου όσο και ως κριτική του λόγου περί αυτού.

Μέσα από την κριτική αξιοποίηση αυτής της διαπίστωσης περί του χάσματος μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας, ο Χέγκελ φαίνεται να προχωρά σε αυτό που ο Λούκατς ονόμασε πιο αναπτυγμένη αίσθηση ιστορικότητας και την οποία εντόπισε στη συνειδητοποίηση για την ανάγκη ανάδυσης μιας νέας μορφής πνεύματος. Εδώ απαντάμε την κριτική έναντι μιας εκ των βασικών αρχών του ιστορισμού, στην οποία επανέρχεται ο Χέγκελ καθ' όλη τη διάρκεια του θεωρητικού βίου του, ότι η πάροδος του χρόνου χώρισε με οριστικό τρόπο τα πεπρωμένα του παρελθόντος και του παρόντος πνεύματος, έτσι ώστε το ιστορικά αναγκαίο μετατράπηκε πλέον σε επονισιώδες, το ωφέλιμο σε επιζήμιο (W1/465)¹³. Το πρόβλημα διατυπώνεται πλέον με τους ακόλουθους όρους: οι παρελθούσες μορφές στερούνται ζωτικότητας, η παρούσα ζωτικότητα δεν έχει μορφοποιηθεί σε νόμους. Αυτό ισοδυναμεί και με την πραγματική διάλυση του κράτους, καθώς, όπως σημειώνεται, ότι δεν μπορεί να υπαχθεί σε μια έννοια στην πραγματικότητα δεν υφίσταται, ή υφίσταται σε διαδικασία αφανισμού. Πρακτικά δε, η απομόνωση του αντικειμένου από το πνεύμα του κόσμου έχει ως συνέπεια σε ατομικό επίπεδο την παραφροσύνη (W1/581), τον πλήρη χωρισμό του ατόμου από το είδος, ενώ σε συλλογικό επίπεδο τον παραλογισμό αφενός των συνταγματολόγων να νομιμοποιούν την καταστροφή με νόμιμο τρόπο και αφετέρου της αυτοκρατορίας που παραμένει μακάρια και φαινομενικά αμετακίνητη μέσα στην ιστορική κίνηση των επανειλημμένων καταστροφών της.

Οι διαπιστώσεις του Χέγκελ στο προσχέδιο της «Εισαγωγής» τον ωθούν σε δύο ειδών προσεγγίσεις για τον καθορισμό της έννοιας του κράτους. Ανατρέχει αφενός σε μια «στενή» εννοιολογική προσέγγιση, την οποία όμως συντρέχουν εκ των υστέρων

ρων οι ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης των ευρωπαϊκών κρατών και η αποτυχία επενέργειας ή αρνητικής επίδρασής τους εντός της γερμανικής επικράτειας: ο κεντρικός άξονας της δεύτερης, ιστορικής αυτής προσέγγισης, γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η εγγελιανή εξήγηση, είναι η ιστορική ανάδυση της αστικής τάξης και το ζήτημα της Μεταρρύθμισης.

Για τον καθορισμό της έννοιας του κράτους, ο Χέγκελ επικεντρώνει την προσή του σε δύο διαστάσεις: τη στρατιωτική δύναμη και τη δημοσιονομική ικανότητα χρηματοδότησής της, κυρίως μέσω της φορολογίας. Το κράτος οφείλει να συγκροτείται τόσο ως *Kriegsmacht*, όσο και ως *Geldmacht* (W1/477). Κοινή συνισταμένη των δύο αυτών ουσιαστικών διαστάσεων του κράτους είναι η συγκέντρωση της εξουσίας σε ένα και μοναδικό κεντρικό σημείο, το οποίο συνιστά και συμβολίζει τον ενιαίο χαρακτήρα της κρατικής κυριαρχίας, ανεξαρτήτως της μορφής του πολιτεύματος (W1/474):

Το κράτος απαιτεί ένα γενικό κέντρο, ένα μονάρχη και νομοκατεστημένες τάξεις, όπου θα συνενώνονται οι διάφορες εξουσίες, οι σχέσεις του με τις εξωτερικές δυνάμεις, η στρατιωτική δύναμη, τα δημόσια οικονομικά που σχετίζονται με αυτή (W1/469, πρβλ. επίσης 480 για το κέντρο ως σημείο συγκέντρωσης).

Στο *Σύνταγμα* φαίνεται να προτάσσεται μεν η εξωτερική όψη της κυριαρχίας, και αυτό είναι εξηγήσιμο λόγω ακριβώς της ιστορικής αδυναμίας της γερμανικής αυτοκρατορίας να την εγγυηθεί ως αναγκαίο όρο της ανεξαρτησίας του κράτους, μια αντίληψη που δεν είναι ούτε καινοφανής ούτε αντιφιλελεύθερη, καθώς μπορεί να εντοπιστεί στον θεωρούμενο ως θεμελιωτή του φιλελευθερισμού Άνταμ Σμιθ¹⁴, από την άλλη μεριά όμως η εν λόγω αδυναμία συλλαμβάνεται ως αναγκαία συνέπεια της εσωτερικής όψης της κυριαρχίας της γερμανικής αυτοκρατορίας. Ο Χέγκελ ήδη από αυτό το κείμενο, στο οποίο δίνει έμφαση στο ζήτημα της εξωτερικής και εσωτερικής ασφάλειας του κράτους ως ουσιαστικών στιγμών της κυριαρχίας, προβληματίζεται και για τη δεύτερη όψη της, την εσωτερική, και επιχειρεί, αν και ακροθιγώς, να την περιχαράξει στη βάση δύο εννοιών οι οποίες θα προσλάβουν τη συστηματική τους επεξεργασία και μορφή στις *Βασικές γραμμές*: την ελευθερία και το δίκαιο. Ο Χέγκελ κατονομάζει ρητά ως αντικειμενικό σκοπό του κράτους την αμετάβλητη διατήρηση των δικαιωμάτων (W1/543), ενώ όσον αφορά την ελευθερία παρατηρεί:

Δεν είναι εδώ το μέρος για να αναλύσουμε εκτεταμένα ότι το κέντρο, ως κρατική εξουσία, η κυβέρνηση, θα πρέπει να αφήνει στην ελευθερία των πολιτών αυτό που δεν είναι αναγκαίο για τον καθορισμό της, δηλαδή να οργανώνει και να διατηρεί την εξουσία, για την εξωτερική και εσωτερική της ασφάλεια, και ότι τίποτε δεν πρέπει να είναι πιο ιερό από το να προασπίζει και να προστατεύει την ελεύθερη δραστηριότητα των πολιτών σε

τέτοια ζητήματα, χωρίς καμία αναφορά στην ωφελιμότητα· διότι αυτή η ελευθερία είναι καθεαυτή ιερή (W1/482).

Η ελευθερία όμως για την οποία γίνεται εδώ λόγος αντιπαραβάλλεται πρωτίστως από τον Χέγκελ με τη λεγόμενη γερμανική ελευθερία, το ιστορικά υφιστάμενο θεμέλιο της μορφής της γερμανικής αυτοκρατορίας, η οποία ως προαστική ορμή [Trieb] δεν συνεπάγεται την κρατική οργάνωση στη βάση ενός κέντρου, αλλά εμφανίζεται ως ιδιογνωμοσύνη, πείσμα και κατ' επέκταση αδυναμία θυσίας και υπαγωγής τού επιμέρους συμφέροντος στο γενικό (W1/465-466). Υπό αυτή τη σημασία, η ιδιότητα της «νόμιμης αναρχίας» (W1/470), την οποία αποδίδει ο Χέγκελ στη γερμανική αυτοκρατορία, πρέπει να εκληφθεί εδώ, όπως ακριβώς τη θεματοποιεί ο Πλάτωνας ως αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος στην *Πολιτεία* του, με την κυριολεκτική της σημασία ως απουσία αρχής και, συνεπώς, στις σύγχρονες μετεπανάστατικές συνθήκες, ως απουσία ενιαίου κυριαρχικού φορέα (στη γερμανική αυτοκρατορία αυτό είχε και γεωγραφική-διοικητική αποτύπωση, καθώς δεν υπήρχε πρωτεύουσα, εκτός βέβαια από το ότι η στέψη του αυτοκράτορα λάμβανε χώρα παραιοσιακά στη Φρανκφούρτη). Οι δύο αυτές διαμετρικά αντίθετες ελευθερίες είναι απολύτως διακριτές και ως προς τα αιτιώδη αποτελέσματά τους. Η γερμανική ελευθερία συνεπάγεται το χωρισμό, τη διάσπαση των δυνάμεων, την κατ' επίφαση ενότητα δικαιωμάτων και αξιώσεων, τα οποία έχουν ανακλύει ιστορικά κατά περίπτωση, με άλλα λόγια, από τις εκάστοτε ιστορικά διαμορφωμένες σχέσεις δύναμης. Αυτό έχει δύο βασικές επιπτώσεις: πρώτον, ότι τα ιδιωτικά αποκτημένα δικαιώματα πολιτογραφούνταν κατά τη συγκυρία κρατικά, ενώ με την πάροδο του χρόνου η υποχώρηση κάποιων δυνάμεων και η συνεπαγόμενη αλλαγή του συσχετισμού τους σε επίπεδο αυτοκρατορίας είχε σαν αποτέλεσμα τον αφανισμό άλλων δικαιωμάτων, που παρέμεναν παρ' όλα αυτά ιδεατά ως νομικές αξιώσεις, ένα πρόβλημα που είχε εντοπίσει ήδη ο Ρουσσώ στην κριτική του στην αντίληψη ότι η δύναμη δημιουργεί δίκαιο (Ρουσσώ 2004: 52), και, δεύτερον, ότι δεν υφίσταται μια ενιαία αρχή συναγωγής αυτών των δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, κάθε ερμηνεία η οποία αποδίδει στο εγγειανό κείμενο την αντίληψη περί υπαγωγής ή απορρόφησης του δικαίου από τη δύναμη είναι εσφαλμένη, κυρίως δε σχετικά με την εσωτερική όψη της κυριαρχίας, καθώς αυτή η αντίληψη αποτελεί αντιθέτως τη βάση της γερμανικής αυτοκρατορίας και, κατά συνέπεια, το κατ' εξοχήν αντικείμενο της εγγειανής κριτικής. Από εδώ προκύπτει η αξεδιάλυτη συμπλοκή μεταξύ κρατικού και ιδιωτικού που προσιδιάζει στη γερμανική αυτοκρατορία. Οι χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι πολλές, αλλά το κατ' εξοχήν πεδίο στο οποίο αντικαθρεφτίζεται η εν λόγω συμπλοκή είναι αυτό της απονομής της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τον Χέγκελ, στα αυτοκρατορικά δικαστήρια, η απονομή της δικαιοσύνης συγχέει με συστηματικό τρόπο και, θα λέγαμε, κατ' ανάγκη τα ζητήματα που άπτονται των ατομικών δικαιωμάτων με το δημόσιο,

κρατικό δίκαιο (W1/509). Αυτή η σύγχυση εμφανίζεται από το γεγονός ότι και στους δύο κύριους δικαστικούς θεσμούς, τα αυτοκρατορικά πολυμελή δικαστήρια [Reichskammergericht] και το Αυλικό Συμβούλιο [Reichshofrat], που η αρμοδιότητά τους ήταν από εφετικής άποψης η ανώτατη, παραπέμπονταν τόσο υποθέσεις κρατικού όσο και αστικού ενδιαφέροντος. Επιπλέον αυτού του γεγονότος, οι σημαντικότερες υποθέσεις μεταφέρονταν προς επίλυση στη Δίαιτα [Reichstag] ή σε επιδιαιτησία, γεγονός που εξέφραζε την έξοδό τους από το πεδίο της δικαιοσύνης και την εισαγωγή τους στο πεδίο της πολιτικής (W1/511). Με αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται, σύμφωνα με τον Χέγκελ, η ύψιστη μορφή σύγχυσης μεταξύ των βασικών κρατικών εξουσιών, καθώς η νομοθετική εξουσία, ο επίσημος λόγος της ανώτατης κρατικής αρχής, μετέπιπτε διαρκώς στο πεδίο της δικαστικής, ενώ αντιστρόφως η δικαστική εξουσία επενδυνόταν με οιονεί νομοθετικές αρμοδιότητες. Αντιθέτως, λόγω της Γαλλικής Επανάστασης, «η έννοια περί της ελευθερίας υπέστη μια μεταβολή και έχει καθαρθεί από την προηγούμενη κενότητα και απροσδιοριστία της» (W1/570). Από τη Γαλλική Επανάσταση ωφελημένη βγαίνει, μεταξύ άλλων, και η φιλοσοφία, καθώς «η αναρχία διακρίθηκε από την ελευθερία» (W1/572), με άλλα λόγια διακρίθηκε η γερμανική ελευθερία από την ελευθερία ως αρχή και κατέστησε συνειδητή την ανάγκη της ύπαρξης του σύγχρονου κράτους ως όρου της ελευθερίας και αρχής συναγωγής και εγγύησης του δικαίου.

Η κριτική στη γερμανική αυτοκρατορία βρίσκει μία από τις πλέον χαρακτηριστικές της διατυπώσεις προς το τέλος του κειμένου, όπου ο Χέγκελ κάνει λόγο για τη μετάβαση από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό, που επιτελέστηκε σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κράτη, την έξοδό τους από το φεουδαλικό καθεστώς οργάνωσης. Το γερμανικό κράτος όμως δεν ολοκλήρωσε αυτή τη μετάβαση, «αλλά υπέκλυσε στους σπασμούς αυτής της μετάβασης» (W1/575-576). Από εδώ προκύπτει το παράδοξο ότι η Γερμανία έχει ένα σύνταγμα, αλλά δεν συνιστά γι' αυτό το λόγο κράτος. Μια παρατήρηση στις *Βασικές γραμμές* υποβοηθάει σε αυτό το σημείο.

Στην πάλαι ποτέ φεουδαλική μοναρχία το κράτος ίσχυε σαφώς προς το εξωτερικό, αλλά στο εσωτερικό όχι μόνον ο μονάρχης αλλά ούτε το κράτος δεν ήταν κυρίαρχα (W7 §278).

Αυτό για τον ώριμο Χέγκελ αποτελεί ιδιάζον γνώρισμα της φεουδαρχίας: η ικανότητά της να συσπειρώνει τη στρατιωτική της δύναμη σε περίπτωση εξωτερικής απειλής, και έτσι επιδεικνύοντας μία ουσιώδη στιγμή της έννοιας του κράτους να ανταποκρίνεται στην απαίτηση της εξωτερικής κυριαρχίας. Η γερμανική αυτοκρατορία όμως παρέμεινε ιστορικά και πολιτικά μετέωρη: δίχως εσωτερικό ενιαίο κέντρο κυριαρχίας, χάνοντας την ικανότητα εκπλήρωσης των όρων της εξωτερικής κυριαρχίας, έπαψε να υφίσταται ακόμα και ως μερικό, φεουδαλικό κράτος. Στο *Σύνταγμα* μάλιστα ο Χέγκελ φτάνει στο σημείο να ισχυριστεί:

Εξάλλου, η Γερμανία θα μπορούσε να θεωρηθεί κράτος την περίοδο μετά την Αυτοκρατορική Ειρήνη [Landfrieden]¹⁵ μάλλον παρὰ σήμερα. Μέσω του φεουδαλικού τρόπου οργάνωσης, η κρατική εξουσία ήταν διασκορπισμένη σε πολυάριθμα μέρη, λόγω όμως του πλήθους των μερών, το κάθε ένα από αυτά δεν ήταν αρκετά ισχυρό ώστε να αντισταθεί στο όλο (W1/516).

Υπό αυτή τη σημασία, το γερμανικό Reich δεν ικανοποιεί τον ορισμό που προτάσει ο Χέγκελ κατά τον εννοιολογικό καθορισμό του κράτους:

Ένα πλήθος ανθρώπων μπορεί να ονομαστεί κράτος εφόσον είναι ενωμένο για την κοινή υπεράσπιση του συνόλου της ιδιοκτησίας του. Πρέπει παρ' όλα αυτά να επισημανθεί ως αυτονόητο εδώ πως αυτή η ένωση δεν έχει απλώς την πρόθεση να υπερασπίσει τον εαυτό της, αλλά ότι τον υπερασπίζεται μέσω πραγματικών όπλων, όποια κι αν είναι η δύναμη και η επιτυχία της (W1/472-473).

Ο εν λόγω ορισμός, αν και είναι διατυπωμένος με σαφήνεια, ενδέχεται να προκαλέσει παρανοήσεις σε σχέση με δύο ουσιώδη ζητήματα. Μια πρώτη πιθανή παρανόηση είναι ότι ο Χέγκελ μπορεί δικαίως να ενταχθεί σε εκείνη την παράδοση της πολιτικής σκέψης η οποία θεωρεί το κράτος μέσο προάσπισης της ατομικής ιδιοκτησίας, παράδοση στην οποία ανήκουν, μεταξύ άλλων, μείζονες θεωρητικοί του φυσικού δικαίου όπως ο Τόμας Χομπς και ο Τζον Λοκ. Αυτό όμως δεν ισχύει με κανένα τρόπο, καθώς ο εγγεληνός ορισμός κάνει λόγο για το σύνολο της ιδιοκτησίας του κράτους και όχι για την ατομική ιδιοκτησία (Avineri 1972: 40). Πρέπει μάλλον να εννοήσουμε εδώ αυτό που σήμερα φαντάζει αυτονόητο, δηλαδή ότι ο Χέγκελ έχει επιπλέον στο νου του μια ουσιώδη διάσταση της σύγχρονης κυριαρχίας: την εδαφική. Στην περίπτωση του γερμανικού Reich, η εδαφική επικράτεια δεν αποτελούσε ένα σαφώς οριοθετημένο χωρικό μέγεθος, καθώς εκτός από τις καθαυτό εδαφικές απώλειες που υπέστη η αυτοκρατορία σε μια σειρά πολέμων – τους οποίους η ανάλυση του Χέγκελ παρακολουθεί από τον Τριακονταετή μέχρι και τους πρόσφατους ναπολεόντειους πολέμους (W1/497-503)– η αυτοκρατορία υπέμεινε τη συγκρότηση αυτοδύναμων κυριαρχιών στο εσωτερικό της, με αποτέλεσμα τη διάρρηξη της όποιας πολιτικής συνοχής της (W1/499). Η εδαφική όμως ασάφεια της γερμανικής επικράτειας έπληττε την πολιτική συνοχή της στη βάση δύο άλλων παραγόντων. Ο πρώτος ήταν ότι, επειδή αποτέλεσε ιστορικά θέατρο πολεμικών αναμετρήσεων ποικίλων εξωτερικών δυνάμεων, η γερμανική επικράτεια γινόταν πεδίο κυριαρχικών διεκδικήσεων από τη μεριά των δυνάμεων αυτών (τυπικές εδώ οι περιπτώσεις της Δανίας, της Σουηδίας με τον Γουσταύο Αδόλφο και της Αγγλίας, όπου ο βασιλιάς της προερχόταν από τον οίκο του Ανόβεργου). Ο δεύτερος ήταν ότι, παρὰ τις όποιες εδαφικές απώλειες στους διάφορους πολέ-

μους, η αυτοκρατορία, λόγω της συγκρότησής της μέσω ιδιωτικά αποκτημένων εδαφών τα οποία επικυρώθηκαν εκ των υστέρων και νομικά, συνέχιζε να έχει νομικές αξιώσεις σε εδάφη που προ πολλού είχαν πάψει να αποτελούν οργανικό μέρος της. Ο δεύτερος αυτός παράγοντας καθίσταται αντικείμενο σφοδρής κριτικής από τον Χέγκελ, καθώς η αυτοκρατορία είχε επιχειρήσει να βασίσει τη δημοσιονομική της αναδιοργάνωση πάνω στην ανάκτηση χαμένων εδαφών. Όπως σημειώνεται:

Για πολλούς αιώνες στο παρελθόν είχε φτιαχτεί ένας νόμος σύμφωνα με τον οποίο, για το σκοπό της δημιουργίας ενός αυτοκρατορικού κονδυλίου, έπρεπε να καθοριστούν όλα εκείνα τα εδάφη τα οποία είχαν καταλήξει στα χέρια ξένων εθνών, όταν η γερμανική αυτοκρατορία τα ανακτήσει εκ νέου και σε αυτούς τους πολέμους, στους οποίους υπήρχε η ευκαιρία η γερμανική αυτοκρατορία να τα ανακτήσει, φρόντιζε πάντα να ρυθμίζει έτσι τα πράγματα ώστε να χάνει περισσότερα εδάφη, συνεπώς να αυξάνει το αυτοκρατορικό κονδύλι. Επομένως, η απώλεια της αριστερής όχθης του Ρήνου πρέπει να θεωρηθεί στη βάση μιας παρήγορης σκοπιάς, δηλαδή σαν ένας δρόμος για τη δυνατότητα θεμελίωσης ενός αυτοκρατορικού δημοσιονομικού κονδυλίου (W1/495-496).

Η δεύτερη παρανόηση που μπορεί να προκύψει σχετίζεται με την έμφαση που αποδίδει ο Χέγκελ στη διάσταση της πολεμικής ικανότητας του κράτους, η οποία εξαιρείται ως στιγμή κορύφωσης της έννοιάς του. Μια τέτοια αντίληψη, από μια πρώτη άποψη, δύναται να θεωρηθεί υπεύθυνη για τις ερμηνείες που καταλογίζουν στον Χέγκελ τη μομφή προς τον υπερτονισμό της δύναμης και την αναγωγή του δικαιού σε αυτή¹⁶. Εντούτοις, στο σχετικό χωρίο ο Χέγκελ φαίνεται μάλλον να αποδέχεται την αντίληψη του Ρουσσώ περί κρατικής κυριαρχίας, στη βάση της οποίας υποστηρίζεται:

Κάθε ελεύθερη πράξη παράγεται από δύο αίτια που συνεργούν: το ένα είναι ηθικό, δηλαδή η βούληση που αποφασίζει την πράξη, το άλλο φυσικό, δηλαδή η δύναμη που την εκτελεί. [...] Κι εδώ διακρίνουμε την ισχύ από τη βούληση: τη μεν βούληση καλούμε νομοθετική δύναμη, τη δε ισχύ εκτελεστική δύναμη (Ρουσσώ 2004: 111-112).

Είναι η σύμπραξη της βούλησης με τη δύναμη που αποτελεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα του κυρίαρχου κράτους. Δείκτης της ύπαρξης του κράτους δεν μπορεί να αποτελέσει ούτε το ένα ούτε το άλλο αφ' εαυτού. Όντως το εγγελιανό χωρίο όχι μόνο δεν εκθειάζει την ισχύ και την ικανότητα της επιτυχούς πολεμικής έκβασης, αλλά θεωρεί την ισχύ αναγκαίο αλλά όχι και ικανό εκθέτη της κρατικής κυριαρχίας. Στην περίπτωση δε της γερμανικής αυτοκρατορίας το πρόβλημα εντοπίζεται μάλλον στην πλευρά της βούλησης παρά σε αυτή της δύναμης, καθώς, όπως δια-

πιστώνει ο Χέγκελ, υφίσταται μια αντίφαση μεταξύ της πολεμικής ικανότητας της Γερμανίας και της πολιτικής βούλησης να εκδηλωθεί (W1/485-486). Αυτό όμως δεν θα πρέπει να παρερμηνευθεί εκ νέου, σαν να σημαίνει ότι ο Χέγκελ αναπτύσσει εδώ μια θεωρία της κρατικής εξουσίας που βασίζεται στο στοιχείο της βούλησης, τουλάχιστον στο βαθμό που η τελευταία συλλαμβάνεται φυσικοδικαϊκά ως βούληση του επιμέρους ατόμου. Αυτό ισχύει όχι μόνο εν όψει των ύστερων του *Συντάγματος* ρητών κριτικών αποστάσεων έναντι των φυσικοδικαϊκών θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου (κυρίως στα έργα του *Περί των επιστημονικών τρόπων πραγμάτευσης του φυσικού δικαίου και Βασικές γραμμές*), αλλά και από δύο σημαντικές ενδείξεις που απαντάμε στο *Σύνταγμα*. Η πρώτη είναι μεθοδολογικής φύσης: αφενός ο Χέγκελ υιοθετεί εδώ τη σκοπιά του Μακιαβέλλι σχετικά με το ζήτημα της ίδρυσης του κράτους, παίρνοντας έτσι εμμέσως αρνητική θέση στην αντίληψη του φυσικού δικαίου περί της θεμελίωσης της κυριαρχίας στη συναίνεση των δρώντων, ενώ αφετέρου η ίδια η αναδρομή σε ιστορικούς παράγοντες γένεσης και διαμόρφωσης του σύγχρονου κράτους αποτελεί, από μεθοδολογική άποψη, μια στρατηγική που αντιστρατεύεται ρητά τη μέθοδο των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου, οι οποίες εξοβέλιζαν κατ' αρχήν το ιστορικό πεδίο ως προνομιακό πεδίο του παραδοσιακού αντιπάλου (αυτό ισχύει συλλήβδην για όλες τις θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου, ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφορές στη μορφή της θεμελίωσής τους, είτε μηχανιστικής –Χόμπς, Λοκ– είτε τελεολογικής –Ρουσσώ, Φίχτε, Καντ). Η δεύτερη είναι ότι η αντίληψη της θεμελίωσης του κράτους στη βούληση έχει σαν αποτέλεσμα –το οποίο όμως ατυχώς δεν συνειδητοποιούν οι θεωρητικοί του κοινωνικού συμβολαίου¹⁷– να μεταπίπτει η συγκρότηση του κράτους στο πεδίο της συμβατικής πρακτικής που προσιδιάζει σε ενεργήματα τα οποία σχετίζονται με την ατομική ιδιοκτησία. Ως εκ τούτου, πίσω από αυτή την αντίληψη λανθάνει η ιδέα ότι η κρατική εξουσία φέρει τα γνωρίσματα της ατομικής ιδιοκτησίας. Αυτό όμως είναι και το διακριτικό γνώρισμα της παραδοσιακής συγκρότησης του κράτους:

Αν και άλλοτε σε σχέση με τα δημόσια οικονομικά υπήρχε ένα είδος κρατικής δύναμης στη μορφή των αυτοκρατορικών τελωνειακών δασμών, των εισφορών των αυτοκρατορικών πόλεων και τα παρόμοια, παρ' όλα αυτά εκείνες οι εποχές ήταν τόσο απομακρυσμένες από την ιδέα ενός κράτους και την έννοια μιας γενικότητας που αυτά τα εισοδήματα θεωρούνταν εντελής ατομική ιδιοκτησία του αυτοκράτορα, και αυτός μπορούσε να τα πουλήσει, κάτι δε που είναι τελείως ασύλληπτο, οι νομοκατεστημένες τάξεις μπορούσαν να τα αγοράσουν ή στη συνέχεια να τα ενεχυριάσουν εις το διηνεκές, όπως και η άμεση κρατική εξουσία αγοράζόταν και υποθηκεύοταν, γεγονότα για τα οποία δεν μπορεί να βρεθεί πιο ξεκάθαρο σημάδι της βαβαρότητας ενός λαού που αποτελεί ένα κράτος (W1/494)¹⁸.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται η εγγενής αντίφαση κάθε απόπειρας θεμελίωσης της έννοιας του κράτους στη βούληση και κατ' επέκταση στη συναίνεση των δρώντων. Κατά συνέπεια, η κριτική στο φυσικό δίκαιο, όπως αποδεικνύεται εκ των υστέρων και από τον ίδιο τον εναλλακτικό τίτλο των *Βασικών γραμμών της φιλοσοφίας του δικαίου*, δηλαδή *Φυσικό δίκαιο και πολιτική επιστήμη*, δεν αφορά στα αξιακά περιεχόμενα της ελευθερίας και της ισότητας τα οποία προτάσσει αλλά στη μεθοδολογική «βαρβαρότητα» μέσω της οποίας επιχειρεί να τα θεμελιώσει¹⁹.

Η επιλογή του Χέγκελ να στραφεί στον Μακιαβέλλι δεν είναι συγκυριακή, καθώς μέχρι και τις επεξεργασίες της περιόδου της Ιένας, στις οποίες θα δοθεί και οριστική λύση στο πρόβλημα της ίδρυσης του κράτους, ο Χέγκελ ανατρέχει σταθερά στην προοπτική του Φλωρεντινού. Ποια είναι αυτή η προοπτική και ποια η κρισιμότητα που διαβλέπει σε αυτήν ο Χέγκελ; Είναι αφενός η προοπτική της αναγκαιότητας της συγκρότησης ενιαίας κρατικής κυριαρχίας. Αφετέρου, ο Χέγκελ διαβλέπει σε αυτή μια ευφυή οδό για την έξοδο από το μεθοδολογικό σφάλμα των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου. Οι τελευταίες, φοβούμενες τις ιστορικές συνθήκες γένεσης του κράτους, αφαιρούσαν από αυτές για να διασφαλίσουν τον κανονιστικό πυρήνα των περιεχομένων του. Με αυτό τον τρόπο όμως, τα περιεχόμενα αυτά δεν εμφανίζονται ως αυτό που είναι: ιστορικά επιβληθέντα αποτελέσματα που αξιώνουν να θεθούν ως έλλογες αρχές συγκρότησης. Ως εκ τούτου, η αξίωση του φυσικού δικαίου παρουσιάζεται με τη μορφή δογματικής διαβεβαίωσης. Το πρόβλημα με το οποίο καταπιάνεται ο Χέγκελ είναι να δείχτει με ποιο τρόπο είναι δυνατή η αναδρομή στις ιστορικές συνθήκες γένεσης του κράτους, χωρίς αυτές να δεσμεύουν τα περιεχόμενά του. Με άλλα λόγια, να καταδείξει την αναγκαιότητα της χρήσης βίας για την ίδρυση του κράτους, χωρίς αυτή η αναγκαιότητα να μετατρέπει το κράτος σε *Machtstaat* (Meinecke), αλλά σε *Rechtsstaat*, δηλαδή να αναδειχτεί ο σχετικός χαρακτήρας της αναγκαιότητας αυτής. Έτσι, επισημαίνεται ότι

...μια κατάσταση στην οποία το δηλητήριο και η δολοφονία αποτελούν τα συνήθη όπλα δεν αντέχει απέναντι της καμιά ήπια απόπειρα. Η σήψη του εγγύτερου βίου μπορεί να αναδιοργανωθεί μόνο μέσω της πλέον βίαιης μεθόδου (W1/555).

Υπό την προοπτική της κρατικής κυριαρχίας, όλα αυτά που φαντάζουν ανήθικα μέσα αποκαλύπτονται απλά ως τιμωρία: τιμωρία έναντι της βίας που προσιδιάζει σε μια κατάσταση αναρχίας (W1/556). Ούτως ή άλλως, η ηθική και η θρησκεία δεν στέκουν στην ίδια βαθμίδα με το κράτος: τυπικό παράδειγμα η επιβολή των φόρων, μέσω της οποίας αναφαίνεται ότι το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, προκειμένου να διατηρηθεί, οφείλει να σχετικοποιηθεί (W1/538), ενώ προκύπτει το γενικό συμπέρασμα ότι τα δικαιώματα του αστού είναι σχετικής φύσης εν γένει, διότι θεμελιώνονται στο απόλυτο δικαίωμα της κρατικής ενότητας.

Υπό αυτή τη σημασία, στο *Σύνταγμα*, όπου δεν δίνεται οριστική λύση στο εν λόγω πρόβλημα (αυτό θα γίνει αργότερα το 1805-1806)²⁰, καθώς δεν υπάρχουν απόλυτες εγγυήσεις ότι ο Θησέας, τον οποίο επικαλείται ο Χέγκελ στο τέλος του κειμένου για να αποκαταστήσει την κρατική ενότητα στη Γερμανία, θα διέπεται από την απαραίτητη «μεγαλοψυχία» που θα τον ωθήσει να εκχωρήσει μέρος της εξουσίας του στον λαό (W1/580), ο Χέγκελ αφενός υπερασπίζεται την ηθική και διανοητική ακεραιότητα του Μακιαβέλλι (W1/554), ανυψώνοντας το δίδαγμά του σε θεμελιώδη αρχή της πολιτικής επιστήμης, δηλαδή ότι η ελευθερία είναι δυνατή μόνο υπό τη μορφή της ένωσης ενός λαού σε ένα κράτος με νόμιμους δεσμούς (W1/555), αφετέρου, στην περίπτωση του Φρειδερίκου του Μεγάλου, αναδεικνύει ένα ύψιστο παράδειγμα της γερμανικής υποκρισίας, καθώς, ενώ ο συνολικός βίος και η πολιτική του απέβλεπαν πάντοτε στη διάλυση του γερμανικού κράτους σε αυτοδύναμα κρατίδια, στο «σχολικό γύμνασμά» του, το *Antimachiavel*, κατακεραυνώνει ηθικά τη μακιαβελική διδασκαλία (W1/558).

Με αυτό το πνεύμα, αξιολογείται θετικά η πολιτική δράση του Ρισελιέ, ο οποίος κατάφερε αφενός να αντισταθεί στις αρχές διάλυσης που απειλούσαν τη Γαλλία, ενώ αφετέρου τις υποβοήθησε να επιδράσουν στην πληρότητά τους στη Γερμανία (W1/548). Η εγγελιανή αποτίμηση του Ρισελιέ γίνεται υπό το πρίσμα της συγκέντρωσης της πολιτικής εξουσίας σε ένα κεντρικό σημείο (απολυταρχισμός) και ως εκ τούτου της προετοιμασίας της ως ενιαίας κυριαρχίας αστικού τύπου, ενώ ταυτόχρονα αντιπαρέρχεται πλήρως εξηγήσεις σχετικά με τη δράση του Ρισελιέ που εδράζονται σε ψυχολογικά αίτια (φιλοδοξία)²¹. Προς τούτο, θεωρείται αναγκαία η καταστολή της τάσης πολιτικής αυτονομίας των επιμέρους συμφερόντων, όπως αυτά εκφράζονταν στη δράση των ευγενών και των Ουγενότων εναντίον του γαλλικού Στέμματος και τα οποία χαρακτηρίζονται από τον Χέγκελ «οπλισμένοι φανατισμοί» (W1/550).

Στο πλαίσιο της κριτικής που ασκείται στο φυσικό δίκαιο, ο Χέγκελ στρέφεται κυρίως εναντίον του Φίχτε. Μέσω αυτής της κριτικής, αναδεικνύονται δύο επιπλέον ουσιώδεις διαστάσεις του εγγελιανού κειμένου: η κριτική στη μηχανιστική σύλληψη του κράτους και το ζήτημα της αντιπροσώπευσης. Όσον αφορά το πρώτο ζήτημα, το κείμενο σηματοδοτεί μια ρήξη με την πρώιμη, ρομαντικής προέλευσης, κριτική του Χέγκελ στο κράτος εν γένει, το οποίο συλλαμβανόταν αποκλειστικά ως μηχανικό (W1/234-236), καθώς «η κριτική στο κράτος-μηχανή αφορά στον μηχανικό χαρακτήρα του φιχτιανού κράτους» (Νουτσόπουλος 2006: 41). Η κριτική εδώ στρέφεται στην πλήρη απορρόφηση της έννοιας του κράτους από την έννοια του μηχανισμού, που βρίσκει την έκφρασή της ως υπερσυνκεντρωτισμός της κρατικής δράσης.

Εντούτοις, σε πρόσφατες θεωρίες, οι οποίες εν μέρει πραγματοποιήθηκαν, υπάρχει η θεμελιώδης προκατάληψη ότι ένα κράτος είναι μια μηχανή με ένα μοναδικό ελατήριο, το

οποίο μεταδίδει την κίνηση σε ολόκληρο τον υπόλοιπο άπειρο ακτινωτό μηχανισμό· και ότι όλοι οι θεσμοί, οι οποίοι συναπαρτίζουν την ουσία μιας κοινωνίας, θα πρέπει να ξεκινούν, να ρυθμίζονται, να διατάσσονται, να εποπτεύονται και να διευθύνονται από την υπέρτατη κρατική εξουσία (W1/481).

Η αντίληψη αυτή είχε τύχει συστηματικής επεξεργασίας στα *Θεμέλια του φυσικού δικαίου* του Φίχτε, κυρίως δε είχε αποτυπωθεί αφενός στην εισαγωγή του θεσμού των Εφόρων, με αυξημένες εποπτικές αρμοδιότητες και, αφετέρου, στη διευρυμένη λειτουργία της αστυνομίας, η οποία, μεταξύ άλλων, εκτεινόταν από τον έλεγχο των τυχόν κατ' οίκον συγκεντρώσεων ως τον έλεγχο της μετακίνησης των πολιτών (Fichte 1979: 169, 290-292). Ένα από τα βασικά προβλήματα που εντοπίζονται από την εγγελιανή κριτική είναι ότι, μέσω του λεπτομερούς καθορισμού του συνολικού βίου των πολιτών, υφίσταται ο πραγματικός κίνδυνος της σύγχυσης, από τη μεριά των πολιτών, του ουσιώδους με το εποπτιώδες και, ως εκ τούτου, της καταστροφής του πρώτου μέσω της δυσφορίας που προκύπτει λόγω του δεύτερου (W1/474). Ο Χέγκελ όμως, πέρα από την κριτική του όσον αφορά την καταστρατήγηση της αρχής της ελευθερίας, προχωρά και σε τρεις επιμέρους, πιο συγκεκριμένες παρατηρήσεις για τις δυσμενείς επιπτώσεις ενός απόλυτου κρατισμού με βάση τη σκοπιά της ωφελιμότητας. Η πρώτη σχετίζεται με τις δημοσιονομικές ροές και εκροές μιας απόλυτα συγκεντρωτικής κρατικής μηχανής, η οποία, ακριβώς λόγω του συγκεντρωτισμού της, θα είναι αναγκασμένη να αναλαμβάνει και το κόστος αυτού του συγκεντρωτισμού, γεγονός που ισοδυναμεί τόσο με αύξηση των κρατικών δαπανών όσο και με την επιβολή βαρύτερης φορολογίας λόγω της υπερδιόγκωσης των δαπανών (W1/482-483)²². Η δεύτερη κριτική παρατήρηση αναφέρεται στην αδρανοποίηση των πολιτών που προκύπτει ως αναγκαίο αποτέλεσμα μέσα από τη συγκρότηση του κράτους ως γενικού μηχανισμού, λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης έναντι της όποιας ιδιωτικής πρωτοβουλίας (W1/483). Εδώ έρχεται στην επιφάνεια και ένας απόλυτος καταμερισμός των διανοητικών ικανοτήτων μεταξύ της άκρως διανοητικής πολιτικής εξουσίας και της έλλειψης κρίσης από τη μεριά των πολιτών, η οποία και τους ωθεί σε απώλεια αυτοσεβασμού (W1/483-484). Τέλος, ως άμεση απόρροια της απώλειας αυτοσεβασμού, προκύπτει η αδυναμία κινητοποίησης των πολιτών για τους ουσιώδεις σκοπούς του κράτους: ο συνολικός βίος της κοινωνίας καθίσταται δίχως πνεύμα.

Η κριτική στο απόλυτα συγκεντρωτικό, μηχανιστικό κράτος ανοίγει το πεδίο για την εισαγωγή της έννοιας της αντιπροσώπευσης, με το οποίο έρχεται στο προσκήνιο της θεώρησης του Χέγκελ η ιστορική σημασία της ανάδυσης της αστικής τάξης. Σε αυτό το σημείο πρέπει να θεωρήσουμε μείζονα την επιρροή του Μοντεσκιέ. Στη βάση αυτής της έννοιας, ο Χέγκελ προβληματίζεται σε σχέση με ζητήματα που αφορούν το πρόβλημα της ιστορικότητας της σύγχρονης κοινωνίας και του

κράτους. Εν πρώτοις, είναι απολύτως σαφές για τον Χέγκελ ότι η οργάνωση του σύγχρονου πολιτικού βίου δεν μπορεί να προσλάβει τον άμεσο, δημοκρατικό χαρακτήρα που κατείχε στις πόλεις της αρχαίας Ελλάδας, ο οποίος «στη δική μας εποχή και στα μεγάλα κράτη αποτελεί μια αφ' εαυτού αντίφαση» (W1/580). Η διευκρίνιση της οριστικής απώλειας αυτής της δυνατότητας εξαρτάται και συνάγεται από την κατανόηση της ιστορικής ανάπτυξης των δομών του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ανάπτυξη η οποία βρήκε τη σύστοιχη εξέλιξη της αφενός κοινωνικά, με τη συγκρότηση της αστικής τάξης, αφετέρου πολιτικά, με την εδαφική μεγέθυνση των πολιτικών μορφωμάτων. Αυτό που η αριστοτελική ανάλυση στα *Πολιτικά* διαισθανόταν ως αδιόρατο φόβο ενός επικείμενου μέλλοντος μέσω της πολιτικής του Μακεδόνα Φίλιππου Β', με άλλα λόγια τη μεγέθυνση ως αιτία διάρρηξης της κοινωνικής και κατ' επέκταση της πολιτικής συνοχής της πόλης²³, έχει καταστεί με αναπόδραστο και μη αναστρέψιμο τρόπο ιστορικό παρόν.

Με την πάροδο του χρόνου συγκροτήθηκε μια μεγάλη μάζα κρατών παράλληλα με την κυριαρχία του εμπορίου και του πλούτου των επιτηδευμάτων (W1/517).

Το ιστορικό παράδοξο είναι ότι η εγελιανή ανάλυση συλλαμβάνει ως τόπο αφετηρίας αυτής της ιστορικής εξέλιξης εκ νέου την πόλη, με τη διαφορά ότι εδώ πρόκειται πλέον για τη μεσαιωνική πόλη²⁴.

Καθώς όμως, μέσω της ανόδου των αυτοκρατορικών πόλεων, το αστικό φρόνημα, το οποίο ενδιαφέρεται μόνο για ένα μεμονωμένο χωρίς αυτοδυναμία και χωρίς έγνοια για το σύνολο [σκοπό], ξεκίνησε να καθίσταται δύναμη, αυτή η εξαισιόμανση των διαθέσεων απαιτούσε έναν γενικότερο θετικό δεσμό (W1/516-517).

Η αιτιώδης αλυσίδα που ενεργοποιείται με ιστορικά ρηξικέλευθα αποτελέσματα έχει ως αφετηρία τις αυτοκρατορικές πόλεις, τη συσσώρευση του εμπορικού πλούτου, τη γένεση της αστικής τάξης, την προϊούσα διαδικασία εξαισιόμανσης, με σημαίνουσες επιπτώσεις στη μορφή της πολιτικής εξουσίας. Πρόκειται για μία από τις πρώτες περιγραφές αυτού του τύπου της περιόδου μετάβασης από τον προαστικό στον αστικό ορίζοντα (σημαντική εξαίρεση αποτελούν εδώ οι αναπτύξεις της βρετανικής κλασικής πολιτικής οικονομίας της αντίστοιχης περίπου περιόδου, κυρίως δε το τρίτο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* του Α. Σμιθ). Σημαντικό είναι να έχουμε κατά νου την εν λόγω μορφή. Στο φεουδαλισμό η πολιτική εξουσία δεν μορφοποιούνταν ως διακριτό και αυτονομημένο κράτος, που ίστατο, σύμφωνα με τη μαρξική διατύπωση, «δίπλα και έξω» από την κοινωνία. Ο Χέγκελ είναι από τους πρώτους που αποκτά πλήρη συνείδηση της σημασίας αυτού του γεγονότος για τον διακριτό χαρακτήρα του σύγχρονου πολιτικού φαινομένου και της μορφοποίησής του ως κράτους:

Δεν υπήρχε καμία κρατική δύναμη που να αντιτίθεται στα άτομα και να είναι ανεξάρτητη από αυτά όπως υφίσταται στα σύγχρονα κράτη· η κρατική δύναμη και η δύναμη και η ελεύθερη βούληση των ατόμων ήταν ένα και το αυτό (W1/516).

Η εξατομίκευση και η συγκρότηση του σύγχρονου κράτους συλλαμβάνονται ως εκ τούτου σαν οι δύο πόλοι μιας ενιαίας ιστορικής διαδικασίας στην οποία αφενός εμπλέκεται κοινωνικά ένας νέος καταμερισμός των δυνάμεων, με την εστίαση των αστών σε ιδία συμφέροντα και συνακόλουθα την υπαναχώρηση του ενδιαφέροντος για το κοινό συμφέρον, ενώ αφετέρου ο νέος αυτός καταμερισμός δυνάμεων επιδρά πολιτικά στη μορφή της εξουσίας επιβάλλοντας έναν καινούργιο τύπο συντάγματος της κοινωνίας, σύμφωνα με το οποίο οι δυνάμεις που έλκονται προς το κοινό συμφέρον συγκεντροποιούνται σταδιακά υπό τη μορφή της κυριαρχίας. Η σύγχρονη διαρρύθμιση συνιστά ένα νέο είδος χωρισμού των δυνάμεων της κοινωνίας, πλήρως διακριτό από τη φεουδαλική σύγχυση και τον κατακερματισμό τους:

Καθώς μέσω της αλλαγής των ηθών και του βιοτικού τρόπου το κάθε άτομο ήταν περισσότερο απασχολημένο με τη δική του ανάγκη και τις δικές του ιδιωτικές υποθέσεις, καθώς ο αριθμός του ασύγκριτα μεγαλύτερου μέρους των ελεύθερων ανθρώπων, της καθαντό αστικής τάξης, έπρεπε να κοιτάζει αποκλειστικά τη δική του ανάγκη και τις δικές του κτήσεις, καθώς τα κράτη γίνονταν μεγαλύτερα [...], - καθώς οι εθνικές υποθέσεις γίνονταν ξένες για κάθε άτομο, η φροντίδα των εθνικών υποθέσεων συγκεντρώθηκε όλο και πιο στενά σε ένα κεντρικό σημείο, το οποίο αποτελούνταν από τον μονάρχη και τις νομοκατεστημένες τάξεις, δηλαδή, ένα μέρος του έθνους, το οποίο εν μέρει ως αριστοκρατία και κλήρος διαδραμάτιζε προσωπικά απ' εαυτού ρόλο, εν μέρει ως Τρίτη τάξη που ήταν αντιπρόσωπος του υπόλοιπου λαού (W1/532-533, με τον μονάρχη να ασχολείται κυρίως με τις εξωτερικές σχέσεις του κράτους, και τις τάξεις να συμμετέχουν στη νομοθεσία και να προτείνουν τα οικονομικά μέσα συντήρησης της πολιτικής εξουσίας – με την ιστορική εξέλιξη των πραγμάτων: τον προϋπολογισμό).

Η σύνδεση όμως της αρχής της αντιπροσώπευσης με την Τρίτη τάξη δεν σημαίνει ότι η έννοια της αντιπροσώπευσης έλκει την ιστορική της από τον σύγχρονο ορίζοντα. Αντιθέτως, ο Χέγκελ, που ακολουθεί εδώ πιστά τον Μοντεσκιέ (Μοντεσκιέ 1994: 312 με πηγή τον Τάκιτο), εντοπίζει την καταγωγή της στα γερμανικά φύλα, η εμφάνιση των οποίων στο ιστορικό προσκήνιο οδήγησε στη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και το φεουδαλισμό. Ο Χέγκελ κάνει στο σημείο αυτό λόγο για τον κοσμοϊστορικό χαρακτήρα της αρχής της αντιπροσώπευσης, η οποία συνιστά την «τρίτη γενική μορφή του παγκόσμιου πνεύματος» (W1/533)²⁵. Η αρχή της αντιπροσώπευσης θεωρείται τόσο σημαντική, καθώς εκφράζει πολιτικά αυτό που στην περαιτέρω εξέλιξη της εγγελιανής σκέψης θα καταστεί κεντρική μεθοδική

αρχή της διαλεκτικής: τη διαμεσολάβηση²⁶. Σε σχέση με την ιστορικότητα της αρχής μπορούν συναχθούν δύο γενικότερα συμπεράσματα. Πρώτον, ότι η αντιπροσώπευση είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη ρήξη με τον αρχαιοελληνικό κόσμο, καθώς «με το μέγεθος των σημερινών κρατών, η πραγματικότητα του ιδεώδους σύμφωνα με το οποίο κάθε ελεύθερος άνθρωπος πρέπει να συμμετέχει στη διαβούλευση και τον καθορισμό των γενικών κρατικών υποθέσεων είναι εξ ολοκλήρου αδύνατη» (W1/479-480). Επιπλέον, ο Χέγκελ επισημαίνει:

Η αντιπροσώπευση είναι τόσο στενά συνυφασμένη με την ουσία της αυτοαναπτυσσόμενης φεουδαλικής οργάνωσης μαζί με τη γένεση μιας αστικής τάξης, που μπορεί να ονομαστεί η πλέον μωρή φαντασίωση, όταν αυτή θεωρείται ανακάλυψη της σύγχρονης εποχής (W1/536).

Η κριτική της εσφαλμένης αυτής αντίληψης, η οποία μπορεί να αποδοθεί στις αφηρημένες, τρέχουσες την εποχή εκείνη, θεωρίες, συνεπώς στις θεωρίες που δεν έχουν αίσθηση της ιστορικότητας των πραγμάτων, ισοδυναμεί με έναν επαναπροσδιορισμό του έργου της ίδιας της Γαλλικής Επανάστασης. Με την τελευταία γενικεύτηκαν βιαίως τάσεις που ήταν εγγενώς εγγεγραμμένες στην ιστορική πορεία των ευρωπαϊκών κρατών της υστεροφεουδαλικής περιόδου (Avineri 1972: 51). Η Γαλλική Επανάσταση, που στα μάτια πολλών εμφανίστηκε σαν μια ολική ρήξη με το παρελθόν, από πολιτική άποψη συντέλεσε στη γενίκευση μιας αρχής που δεν ανακάλυψε η ίδια, αλλά παρέλαβε από την προγενέστερη πολιτική δομή την οποία, κατά τα άλλα, συνέτριψε.

Με βάση την αρχή της αντιπροσώπευσης, ο Χέγκελ είναι σε θέση αφενός να παρακολουθήσει την πορεία των ευρωπαϊκών κρατών προς την κατεύθυνση του σύγχρονου κράτους, και κατ' επέκταση την αποτυχία της Γερμανίας, αφετέρου δε να αξιολογήσει τις υφιστάμενες δυνατές λύσεις εντός της γερμανικής επικράτειας που δύνανται να ωθήσουν προς αυτή την κατεύθυνση. Τα περισσότερα ευρωπαϊκά έθνη ακολούθησαν αυτή την παράλληλη πορεία συγκέντρωσης και αντιπροσώπευσης, αν και στην περίπτωση της Γαλλίας η συγκρότηση σύγχρονων κρατικών δομών ακολούθηθηκε από αναστολή της αρχής της αντιπροσώπευσης, εξέλιξη η οποία μας δίνει πιθανώς και μια από τις αιτίες εξήγησης της ίδιας της επανάστασης (εντούτοις, λόγω της πολιτικής ιδιοφυίας του Ρισελιέ, η Γαλλία δεν έπαψε να είναι κράτος, απλώς μεταβλήθηκε ο χαρακτήρας της πολιτικής της οργάνωσης, W1/536-537). Αντιθέτως, στη γερμανική επικράτεια η αρχή της αντιπροσώπευσης διαδραμάτισε έναν καθαρά αρνητικό ρόλο. Ο Χέγκελ εντοπίζει τους βασικούς λόγους γι' αυτό στην ταυτόχρονη επενέργεια της αρχής της αντιπροσώπευσης με τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση και στη γενικότερη πολιτική κατάσταση στη Γερμανία μετά τη συνθήκη της Βεσφαλίας. Η εσωτερική διαίρεση του θρησκευμένου σε Καθολικισμό και Προτε-

σταντισμό, αντί να οδηγήσει σε χωρισμό του θρησκευτικού ζητήματος από το ζήτημα της κρατικής εξουσίας, μετέτρεψε τον θρησκευτικό διχασμό σε πολιτικό ζήτημα, με τέτοιο τρόπο ώστε το θρήσκευμα να καταστεί βάση των πολιτικών δικαιωμάτων (W1/518, αυτό σε πρώτη φάση είχε σαν αποτέλεσμα τη μισαλλοδοξία). Η επίδραση αυτής της εξέλιξης στη Γερμανία ήταν τεράστια λόγω και της χαλαρότητας του πολιτικού δεσμού. Από την άλλη μεριά, ο ίδιος ο διαλυτικός ρόλος της θρησκείας αποκάλυψε τις αληθείς αρχές πάνω στις οποίες οφείλουν να θεμελιώνονται τα σύγχρονα κράτη, δηλαδή κατέστησε σαφή την ανάγκη ύπαρξης ενός ισχυρού εξωτερικού δεσμού (W1/521). Σε αυτό το πλαίσιο, αντί η εισαγωγή της αρχής της αντιπροσώπευσης να αποτελέσει ένα αναγκαίο υποστυλώμα με ελεγκτικό ρόλο για την ισχυρή κεντρική εξουσία, οδήγησε σε φαινόμενα περαιτέρω εκφυλισμού τού ούτως ή άλλως χαλαρού πολιτικού δεσμού της αυτοκρατορίας. Έτσι, ενώ ο ηγεμόνας τού εκάστοτε γερμανικού κρατιδίου έπαψε να εμφανίζεται στη γερμανική Δίαιτα υπό την ιδιότητα του προσώπου του και συνιστούσε τον αντιπρόσωπο της εδαφικής του περιφέρειας, αυτό λειτούργησε διαλυτικά, καθώς αφενός η ασυμφωνία του θρησκευύματος του εκάστοτε ηγεμόνα με το θρήσκευμα των υπηκόων του κρατιδίου του μετατρεπόταν αυτομάτως σε πολιτικό ζήτημα όλης της αυτοκρατορίας, ενώ αφετέρου το γεγονός αυτό δημιούργησε αφορμές πολιτικής αξιοποίησής του από ενδιαφερόμενα μέρη εντός και εκτός της αυτοκρατορίας (τυπικό παράδειγμα εδώ ο Τριακονταετής Πόλεμος). Ως εκ τούτου, ο Χέγκελ συμπεραίνει ότι,

Όπως όμως η τροφή ενός υγιούς σώματος, όταν χρησιμοποιηθεί από ένα άρρωστο σώμα, θα το φθείρει ακόμα περισσότερο, έτσι η αληθής και γνήσια αρχή ότι η εδαφική περιοχή παρέχει τη δύναμη και το δικαίωμα σε μία ψήφο έχει συμβάλει, τώρα που εισήχθη στην κατάσταση της Γερμανίας, όλο και περισσότερο στη διάλυσή της (W1/523)²⁷.

Η διαδικασία διάλυσης σταθεροποιήθηκε με τη Συνθήκη της Βεστφαλίας, έργο του Ρισελιέ, ο οποίος άφησε την πλήρη δράση των διαλυτικών δυνάμεων τις οποίες κατέστειλε στη Γαλλία, κυρίως δε αυτές που σχετίζονταν με το θρησκευτικό ζήτημα (W1/548). Οι αναφορές του Χέγκελ στη Συνθήκη της Βεστφαλίας είναι πολλές, δεν είναι τυχαίο όμως ότι συνοψίζει τις επιπτώσεις της για τη γερμανική αυτοκρατορία στην υποενοότητα στην οποία θεματοποιεί το ζήτημα της ισχύος των επιμέρους γερμανικών κρατιδίων, καθώς με τη συνθήκη: (α) παγιώθηκε η λεγόμενη γερμανική ελευθερία, ισχυροποιώντας έτσι τις τάσεις αυτονομησης που ενυπήρχαν ήδη στον γερμανικό χαρακτήρα, (β) μειώθηκε ο αριθμός των κρατιδίων, με αποτέλεσμα την εδαφική μεγέθυνση ορισμένων από αυτά και, τέλος, (γ) αναγνωρίστηκε η αυτονομία του κάθε επιμέρους κρατιδίου σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, με παράλληλη παραχώρηση του δικαιώματος ανάμειξης των ξένων δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας (W1/527)²⁸.

Μέσα από αυτή την κατάσταση αναδύθηκε η Πρωσία ως ισχυρή δύναμη στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, κυρίως μετά τον Πόλεμο της Αυστριακής Διαδοχής (W1/502): το μέγεθός της, σύμφωνα με τον Χέγκελ, συνιστά το κυριότερο εμπόδιο για τη συγκρότηση ενιαίας κυριαρχίας στη γερμανική επικράτεια (W1/530). Από μια πρώτη άποψη, φαντάζει ίσως από περίεργο ως αντιφατικό ότι ο Χέγκελ, ενώ προχωρά κατά μήκος όλου του κειμένου σε μια δριμεία κριτική των φεουδαλικών σχέσεων, εναποθέτει τις ελπίδες του στον αυστριακό οίκο και όχι στην Πρωσία, ακόμα περισσότερο καθώς στο κείμενο ο πρώτος παρομοιάζεται με αριστοκράτη, ενώ η Πρωσία με αστό (W1/566). Εν πρώτοις, η εδαφική μεγέθυνση της Πρωσίας και η ανάδειξή της σε ισχυρή δύναμη, αρχικά μόνο στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, σηματοδοτεί άμεσα τον αναδιπλασιασμό των κέντρων εξουσίας (W1/530). Από την άλλη μεριά, η Πρωσία, εξ αρχής ακολούθησε μια πολιτική με βάση αποκλειστικά τα δικά της τοπικά έναντι των ευρύτερων αυτοκρατορικών συμφερόντων. Αυτό αποτυπώθηκε σε πολιτικές περαιτέρω μεγέθυνσης που την έθεσαν εκτός της σφαίρας των κοινών συμφερόντων για τη διατήρηση της αυτονομίας των επιμέρους κρατιδίων (W1/560). Όπως υποστηρίζει ο Χέγκελ, στον πρόσφατο πόλεμο με τη Γαλλική Δημοκρατία, η Πρωσία έθεσε τον εαυτό της και εκτός των ευρύτερων γερμανικών συμφερόντων, καθώς όχι μόνο δεν αντέδρασε στην κατάληψη των περιοχών της αριστερής όχθης του Ρήνου από τους Γάλλους αλλά προχώρησε σε σύναψη συνθήκης ουδετερότητας μαζί τους. Συνεπώς, η Πρωσία αναδεικνύεται εγγυητής του χωρισμού και της διάλυσης της αυτοκρατορίας. Τέλος, η Πρωσία, καθ' όλη τη διάρκεια της ανέλιξής της, εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο και δεξιοτεχνικά τόσο την καχυποψία των μικρότερων κρατιδίων έναντι της παλαιάς ιδέας μιας καθολικής μοναρχίας, ιδέα η πραγματοποίηση της οποίας είχε σαν προϋπόθεση την ένωση της Αυστρίας με την Ισπανία, ενδεχόμενο που ο Χέγκελ αποκλείει ρητά (W1/571), όσο και τους θρησκευτικούς χωρισμούς, ιδιαίτερα δε αναλαμβάνοντας το ρόλο του προστάτη της Μεταρρύθμισης έναντι των επιθέσεων από την Καθολική Αυστρία. Υπό αυτή τη σημασία, η Πρωσία θα πρέπει να θεωρείται και να αντιμετωπίζεται ως αυτόνομο κράτος (W1/563), γεγονός που αποτυπώνεται στη διαφοροποιημένη σχέση της με την αυτοκρατορία: ενώ τα μικρότερα κρατίδια σχετίζονται νομικά με αυτήν, η σχέση της Πρωσίας είναι αμιγώς πολιτική, και αυτό για τον Χέγκελ ερμηνεύεται με το γεγονός πως η σχέση της εδράζεται στο συσχετισμό δυνάμεων (W1/513)²⁹. Η σημαντικότερη αιτία όμως για την εγγελιανή προτίμηση της Αυστρίας, πέρα από το γεγονός ότι ο Χέγκελ αποτιμά θετικά τις μεταρρυθμίσεις του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β' τόσο στο θρησκευτικό πεδίο (αποδοχή Μεταρρύθμισης, ανεκτικότητα και εξασθένιση της πολιτικής επιρροής των Ιησουιτών στη Δίαιτα, W1/569-570), όσο και στο πεδίο της απονομής της δικαιοσύνης (W1/511), είναι η εσωτερική δομή της Πρωσίας, κύριο γνώρισμα της οποίας ήταν η πλήρης εξασθένιση των νομοκατεστημένων τάξεων, ως εκ τούτου και της αρχής της αντιπροσώ-

πλευσης (με κύριο δείγμα την επιβολή ενός νέου φορολογικού συστήματος, W1/573). Έτσι, εξηγείται και η διατύπωση περί του μηχανιστικού χαρακτήρα της πρωσικής εξουσίας (W1/484-485).

Η επιλογή όμως υπέρ της Αυστρίας μπορεί να εξηγηθεί επιπλέον και από τις ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στη διάρκεια της συγγραφής του *Συντάγματος*. Με την υπογραφή της Συνθήκης του Καμποφόρμιο, οριζόταν ότι η τελική τύχη της γερμανικής αυτοκρατορίας θα αποφαινόταν μέσω απευθείας διαπραγματεύσεων μεταξύ της Γαλλίας και αντιπροσώπων της αυτοκρατορίας. Αυτές έλαβαν χώρα στο Ράστατ, για το οποίο υπάρχει ρητή αναφορά του Χέγκελ στο πρώτο προσχέδιο του «Προλόγου» (W1/451, γραμμένο το 1799), από τον Νοέμβριο του 1797 μέχρι και τον Απρίλιο του 1799. Στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, η Γαλλία κήρυξε εκ νέου τον πόλεμο στην Αυστρία και την αυτοκρατορία, με την Πρωσία να ακολουθεί πολιτική ουδετερότητας μετά τη συνθήκη της Βασιλείας με τη Γαλλία το 1795· πόλεμος ο οποίος, μετά τις ήττες των αυστριακών και αυτοκρατορικών στρατευμάτων στο Μαρένγκο και στο Χοενλίντεν, κατέληξε στη Συνθήκη της Λίνεβιλ (1801), την τελευταία συνθήκη στην οποία παραπέμπει ο Χέγκελ εντός του κειμένου (W1/503) (Sheehan 1989: 241-242). Αν και στο κείμενο γίνεται αναφορά στις διαφορετικές πολιτικές που ακολούθησαν οι διάφορες δυνάμεις της αυτοκρατορίας στους ναπολεόντειους πολέμους, με τον Χέγκελ να διακρίνει τέσσερις διακριτές πολιτικές (Αυστρία, Γερμανική Αυτοκρατορία, κυρίως δε τα μικρά κρατίδια του νότου, τα εκκλησιαστικά κρατίδια και οι πόλεις, μεγάλα κρατίδια Νότιας Γερμανίας όπως Βαυαρία, Βάδη, Σαξονία, και κρατίδια Βόρειας Γερμανίας με προεξάρχουσα την Πρωσία, W1/560-561), η διαφοροποίηση μεταξύ της πολιτικής της Αυστρίας και της Γερμανικής Αυτοκρατορίας δεν εξηγείται από τον Χέγκελ με τόσο ξεκάθαρους όρους, όπως γίνεται στην περίπτωση της Πρωσίας. Ο Dilthey έχει επισημάνει πόσο σημαντικό είναι το γεγονός ότι το κείμενο σταματά να συγγράφεται προ της 25ης Φεβρουαρίου του 1803, ημερομηνία όπου υπογράφεται από την αυτοκρατορική αντιπροσωπεία η περίφημη *Reichsdeputationshauptschluß*, μέσω της οποίας κατέστη ευδιάκριτη η ιδιοτελής πολιτική της Αυστρίας (Dilthey 1959: 127). Δύο μήνες αργότερα, την 27η Απριλίου του 1803, το εν λόγω κείμενο, με το οποίο λαμβάνει χώρα «μια από τις μεγαλύτερες εδαφικές αναδιευθετήσεις σε όλη την ευρωπαϊκή ιστορία» (Sheehan 1989: 243), καθίσταται νόμος της αυτοκρατορίας. Η σταδιακή αυτονόμηση του αυστριακού οίκου από την πολιτική της αυτοκρατορίας οριστικοποιείται ένα χρόνο αργότερα, το 1804, όταν ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος Β΄, αυτοανακηρύσσεται αυτοκράτορας της Αυστρίας, δηλαδή των γερμανικών εδαφών της Αυστρίας, της Ουγγαρίας και της Γαλικίας, δηλώνοντας με τον πλέον επίσημο τρόπο την αποκοπή της αυστριακής πολιτικής από το Reich και προετοιμάζοντας ουσιαστικά την οριστική του διάλυση, η οποία επέρχεται δύο χρόνια αργότερα, το 1806 (Sheehan 1989: 283).

Κλείνοντας το παρόν κείμενο, θα ήταν ίσως χρήσιμο να συνοψιστούν κάποιες πλευρές του, κυρίως δε αυτές που θέτουν το ζήτημα της σχέσης του *Συντάγματος* με την περαιτέρω εξέλιξη της εγγελιανής πολιτικής σκέψης. Ξεκινώντας από τη θέση περί του ανοικτού, εργαστηριακού χαρακτήρα του κειμένου και αφήνοντας κατά μέρος τη σημασία της διμέτωπης κριτικής του Χέγκελ στις μεθοδολογικές προκείμενες τόσο του ιστορισμού όσο και του φυσικού δικαίου, είναι δυνατό να εξαρθούν ορισμένα ζητήματα, τα οποία ο Χέγκελ, παρόλο ότι τα θεματοποιεί, δεν είναι ακόμα έτοιμος από θεωρητική άποψη να λύσει με οριστικό τρόπο. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τρία τέτοια ζητήματα:

- (1) Το ζήτημα της ιστορικότητας της πολιτικής μορφής. Το εν λόγω ζήτημα, παραδόξως, μένει ανοιχτό στο *Σύνταγμα*. Παραδόξως, διότι ο Χέγκελ έχει πλήρη συνείδηση του ανεπίστρεπτου χαρακτήρα του αρχαίου ορίζοντα και της οριστικής ρήξης που επέφερε η ανάπτυξη του συστήματος της ατομικής ιδιοκτησίας. Εντούτοις, η εν λόγω παραδοξότητα εκλείπει, εφόσον ληφθεί υπ' όψιν η αδυναμία του Χέγκελ στο *Σύνταγμα* να συλλάβει πληρότερα την ιστορικότητα της σύγχρονης κοινωνίας και κατ' επέκταση και της πολιτικής της μορφής μέσα από το προνομιακό πρίσμα της πολιτικής οικονομίας. Η εμπλοκή του Χέγκελ σε αυτό το πρόβλημα εμμένει και στο αμέσως μετά το *Σύνταγμα* δημοσιευμένο κείμενο *Περί των επιστημονικών τρόπων πραγμάτευσης του φυσικού δικαίου*, στο οποίο καταπιάνεται, μεταξύ άλλων, και με το ζήτημα της εσωτερικής οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας και του κράτους. Εδώ ο Χέγκελ προχωρά σε μια πλατωνικού τύπου διαίρεση της κοινωνίας σε ιδιώτες και πολίτες, και ως εκ τούτου παραμένει ακόμα θεωρητικά εγκλωβισμένος, επιχειρώντας να λύσει σύγχρονα προβλήματα με παλαιές συνταγές. Η στροφή στη συστηματική μελέτη της πολιτικής οικονομίας, την οποία πραγματοποιεί ο Χέγκελ την περίοδο μετά τη συγγραφή του *Συντάγματος* και η οποία είναι έκδηλη τόσο στο κείμενο για το *Φυσικό δίκαιο* όσο και στα χειρόγραφα της περιόδου του 1805-1806, του επιτρέπει, την τελευταία αυτή περίοδο της Ιένας, να προχωρήσει στη λύση τού εν λόγω ζητήματος με την αναγνώριση του γενικευμένου αναδιπλασιασμού του κάθε ατόμου σε ιδιώτη και πολίτη, η οποία αποτελεί τη μικρογραφία του ευρύτερου αναδιπλασιασμού της κοινωνίας σε αστική κοινωνία και κράτος, μετέπειτα αφετηριακή βάση των *Βασικών γραμμών της φιλοσοφίας του δικαίου*. Με δεδομένο ότι το εγγελιανό σύστημα προσφέρεται για πάσης φύσης θεωρητικές κομποραπτικές, είναι ενδεικτικό ότι, την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο Σμιτ στο έργο του *Η έννοια του πολιτικού*, παγώνει την κίνηση της εγγελιανής σκέψης αφενός στο *Σύνταγμα* αφετέρου στο κείμενο για το *Φυσικό δίκαιο*, αποφεύγοντας τεχνηέντως αλλά, όπως μπορούμε να υποψιαστούμε, με χειρουργική επίγνωση οιαδήποτε αναφορά στις

Βασικές γραμμές. Κατά συνέπεια, παραλαμβάνει προς ερμηνεία έναν Χέγκελ ο οποίος ακόμα δεν έχει επιλύσει το πρόβλημα της ιστορικότητας της πολιτικής μορφής (αυτό βέβαια βολεύει το εγχείρημα και τις προθέσεις του Σμιτ).

- (2) Ένα δεύτερο ζήτημα είναι αυτό της σημασίας του ψυχολογισμού για την πολιτική. Στο *Σύνταγμα* ο Χέγκελ περιπλίνει όπως είδαμε σε αντίφαση, καθώς επικρίνει ερμηνείες πολιτικών ανδρών που εφορμούν από ψυχολογικά αίτια, επικαλείται ωστόσο τα τελευταία ως ελπίδα πολιτικής λύσης. Το ζήτημα αυτό βρίσκει τη λύση του ταυτόχρονα με τη λύση στο προαναφερθέν, κάτι που έχει συνέπειες και για τον σημαντικό μεν περιορισμένο δε, από χρονική άποψη, ρόλο που επιφυλάσσει ο Χέγκελ στα άτομα στο επίπεδο της φιλοσοφίας της ιστορίας. Ενδεικτικό είναι ότι στις *Βασικές γραμμές* ο μονάρχης, η ύψιστη ατομικότητα του κράτους, παρουσιάζεται πλέον ως καθαρή προσωποποίηση της γενικής βούλησης, με κάθε ψυχολογικό του χαρακτηριστικό να θεωρείται επουσιώδες ως έκφραση της πολιτικής βούλησης.
- (3) Τέλος, ένα ζήτημα που αποκτά βαρύνουσα σημασία για τον Χέγκελ μετά το *Σύνταγμα* είναι αυτό της κριτικής στο μηχανιστικό κράτος. Στο *Σύνταγμα* λανθάνει μια ένταση μεταξύ της εν λόγω κριτικής και της σταθερής πεποίθησης του Χέγκελ περί του εξωτερικού-θετικού χαρακτήρα του ουσιώδους κρατικού δεσμού. Ήδη εδώ, βέβαια, ο Χέγκελ κάνει λόγο, όπως είδαμε, για το αίσθημα εμπιστοσύνης και αυτοσεβασμού που πρέπει να διέπει τους πολίτες, η μορφή όμως αυτών παραμένει ανεπεξέργαστη. Η περαιτέρω επεξεργασία αυτής της αντίληψης θα οδηγήσει τον Χέγκελ στη διατύπωση της έννοιας της *Sittlichkeit*, που θα τεθεί στο επίκεντρο της ερευνητικής του προσπάθειας, με την αναγνώριση της ανάγκης και εσωτερικών δεσμών που οφείλουν να συνέχουν τους πολίτες τόσο μεταξύ τους όσο και με την κρατική εξουσία.

Αν η αξία ενός θεωρητικού κειμένου κρίνεται από τις ερευνητικές αφορμές τις οποίες παρέχει, τότε το εγγελιανό κείμενο θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί κλασικό.

Βιβλιογραφία

- Avineri, S. (1973) «Das Problem des Kriegeres im Hegels Denken», στο I. Fetscher (επιμ.), *Hegel in der Sicht der neueren Forschung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Ντάρμστατ.
- Avineri, S. (1972) *Hegel's Theory of the modern state*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.

- Dickey L. (1999) «General Introduction» στο G. W. F. Hegel, *Political Writings*, (επιμ.-μτφ. L. Dickey/H. B. Nisbet) Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Dilthey, W. (1959) *Die Jugendgeschichte Hegels und andere Abhandlungen zur Geschichte des Deutschen Idealismus*, στο W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*, τόμ. IV, Teubner, Στουτγάρδη.
- Frédéric le Grand (1845-1856), *Anti-Machiavel ou examen du prince de Machiavel*, στο *Oeuvres de Frédéric le Grand*, (επιμ. J. D. E. Preuss), τόμ. 8, Decker, Βερολίνο (πηγή: <http://books.google.com/>, ψηφιακή έκδοση της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου του Τρίερ).
- Fichte, J. G. [1796-1797] (1979) *Grundlage des Naturrechts*, Felix Meiner, Αμβούργο.
- Hegel G. W. F. [1799-1802] «Die Verfassung Deutschland», στο G. W. F. Hegel (1971) *Werke in 20 Bänden*, τόμ. 1, Suhrkamp, Φρανκφούρτη (Οι παραπομπές εντός του κειμένου ως W1 με αριθμό σελίδας. Από την ίδια έκδοση, ο τόμος 6 αναφέρεται στην *Επιστήμη της λογικής* και παραπέμπεται εντός κειμένου ως W6 με αριθμό σελίδας, ενώ οι *Βασικές γραμμές της φιλοσοφίας του δικαίου* παραπέμπονται εντός κειμένου ως W7 με αριθμό παραγράφου).
- Hegel, G. W. F. [1803-1804] *Jenaer Systementwürfe I. Das System der Spekulativen Philosophie*, (επιμ. K. Düsing/H. Kimmeler) Felix Meiner, Αμβούργο 1986 (οι παραπομπές εντός κειμένου ως JSE1 με αριθμό σελίδας).
- Hegel, G. W. F. [1805-1806] *Jenaer Systementwürfe III. Naturphilosophie und Philosophie des Geistes*, (επιμ. R. P. Horstmann) Felix Meiner, Αμβούργο 1987 (οι παραπομπές εντός κειμένου ως JSE3 με αριθμό σελίδας).
- Kant, I. [1795] «Zum ewigen Frieden», στο I. Kant (1995) *Werke in sechs Bänden*, τόμ. 6, Könnemann, Κολωνία.
- Königson-Montain, M. J. (1982) «L' écrit de Hegel sur la constitution de l' Allemagne», στο D. Henrich/R. P. Horstmann (επιμ.), *Hegels Philosophie des Rechts. Die Theorie der Rechtsformen und ihre Logik*, Klett-Cotta, Στουτγάρδη.
- Lindenfeld, D. L. (1997) *The practical imagination. The German sciences of state in the nineteenth century*, University of Chicago Press, Σικάγο.
- Lukács, G. (1975) *The young Hegel. Studies in the relations between dialectics and economics*, (μτφ. R. Livingstone) Merlin Press, Λονδίνο.
- Μαρκούζε, Χ. (1985) *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, (μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος) Ύψιλον, Αθήνα.
- Meinecke, F. (1957) *The Doctrine of Reason d' Etat and its place in modern history*, (μτφ. D. Scott) Yale University Press, Νιου Χέιβεν.
- Μοντεσκιέ [1748] (1994) *Το πνεύμα των νόμων*, τόμ. Α', (μτφ. Κ. Παπαγιώργης/Π. Κονδύλης) Γνώση, Αθήνα.
- Νουτσόπουλος, Θ. (2005) *Διαλεκτική και αξίες. Προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Νουτσόπουλος, Θ. (2006) «Οικονομία και πόλεμος στο εγγεγραμμένο έργο: προς μια εσωτερική ανασκευή του εγγεγραμμένου πολιτικού επιχειρήματος», *Αξιολογικά*/15, Νήσος – Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Pelczynski, Z. A. (1964) «An introductory Essay», στο T. M. Knox (επιμ.-μτφ.) *Hegels Political Writings*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- Planty-Bonjour, G. (1986) «Droit, violence et liberté selon Hegel», στο G. Planty-Bonjour, *Droit et liberté selon Hegel*, PUF, Παρίσι.
- Πλάτων, *Πολιτεία*, (μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος) Πόλις, Αθήνα 2002.
- Pütter, J. S., [1786] (1794) *An historical development of the present political constitution of the Germanic Empire*, (μτφ. J. Dornford) τόμ. 3, T. Payne and son, Λονδίνο (πηγή: <http://books.google.com/>).
- Ρουσσώ, Ζ.-Ζ. [1762] (2004) *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή αρχές πολιτικού δικαίου*, (μτφ. Β. Γρηγοροπούλου/Α. Σταϊνχάουερ) Πόλις, Αθήνα.

- Sheehan, J. J. (1989) *German History. 1770-1866*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- Smith, A. [1759] (1984) *The theory of moral sentiments*, Liberty Fund, Ινδιανάπολη.
- Smith, A. [1776] (1976) *The wealth of nations*, University of Chicago Press, Σικάγο.
- Σμιττ, Κ. (1988) *Η έννοια του πολιτικού*, (μτφ. Α Λαβράνου) Κριτική, Αθήνα.
- Φαράκλας, Γ. (1998) «Έγελος και Μακιαβέλλι: η επιβολή του νόμου», *Δευκαλίων* 16/1, Στιγμή, Αθήνα.
- Ψυχολαίδης, Κ. (2003), *Από τα πρώτα πολιτικά κείμενα στη Φαινομενολογία του Πνεύματος*, Πόλις, Αθήνα.

Σημειώσεις

1. Η εν λόγω ρήση, όπως ίσως και κάθε άλλη που αφορά το έργο του Χέγκελ, επιδέχεται πολλαπλές ερμηνευτικές προοπτικές. Με ενδιαφέρει κυρίως εδώ να διαφοροποιήσω την αντίληψη περί πολιτικότητας της εγγελιανής σκέψης από τον τρόπο που την προσλαμβάνει ο Γερμανός θεωρητικός του μεσοπολέμου Carl Schmitt, με ιδιαίτερη μάλιστα αναφορά στο κείμενο που θα μας απασχολήσει εδώ *Το σύνταγμα της Γερμανίας*, το οποίο χαρακτηρίζει «ιδιοφυρές νεανικό σύγγραμμα» (Σμιττ 1988: 95). Ο Σμιττ αντιλαμβάνεται την πολιτικότητα της εγγελιανής σκέψης ως βαθμιαία συσσωρευτική μετατροπή κάθε εξωπολιτικής σχέσης σε πολιτική σχέση που δηλώνει πάντοτε μια όξυνση και διασάφηση των εκάστοτε ανθρώπινων ομαδοποιήσεων (βλ. στο ίδιο). Συνεπώς, αυτό που εξάγεται από τον Σμιττ είναι ο δήθεν αποκλειστικά συγκρουσιακός χαρακτήρας της εγγελιανής αντίληψης περί πολιτικής. Αυτή η αντίληψη χωρεί από τη διακοπή της εγγενούς σύνδεσης που υφίσταται στο εγγελιανό έργο μεταξύ του αξιακού προτάγματος της ελευθερίας και, μεταξύ άλλων, αυτού που ο Σμιττ μετατρέπει σε ιδιάζον οντολογικό γνώρισμα του πολιτικού, την ικανότητα καθορισμού των φίλων και εχθρών του κράτους.

2. Για τις παραπομπές στα έργα του Χέγκελ εντός του κειμένου βλ. βιβλιογραφία.

3. Πρβλ. τις σημειώσεις των επιμελητών στα *Werke*. Λεπτομερή καταγραφή των χρονολογιών συγγραφής των διαφορετικών χειρογράφων που συναπαρτίζουν το κείμενο μπορεί κανείς να βρει στο παράρτημα του κειμένου της M. J. Königson-Montain, για τα πλήρη στοιχεία του οποίου βλ. τη βιβλιογραφία στο τέλος του παρόντος κειμένου.

4. Σε αυτή την ευρύτερη έννοια του συντάγματος, που δεν περιορίζεται αποκλειστικά στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου, αναφέρεται την ίδια περίπου περίοδο και ο A. Smith στο έργο του *The theory of moral sentiments* στις αναλύσεις του σχετικά με το δημόσιο πνεύμα. Πρβλ. Smith 1984: 230-231.

5. Το ζήτημα της σχέσης του Χέγκελ με τον Μακιαβέλλι στο *Σύνταγμα* έχει απασχολήσει γενικότερα όλες τις σχετικές μελέτες και θα εξεταστεί εν συντομία αργότερα στο παρόν κείμενο.

6. Ο όρος *Hausväterlichkeit*, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Χέγκελ σε αυτό το σημείο, αποτελεί ένδειξη της ελλιπούς ακόμα επαφής του με την κλασική πολιτική οικονομία και μπορεί να θεωρηθεί καμεραλιστικό κατάλοιπο. Ο όρος μάς παραπέμπει στην ευρύτατα διαδεδομένη *Hausväterliteratur* στη γερμανική επικράτεια, κυρίως μετά τη Μεταρρύθμιση, και αναφέρεται στις τεχνικές γνώσεις που ήταν αναγκαίες για τον αγροτικό και χειροτεχνικό πληθυσμό και οι οποίες δεν παρέχονταν από την κλασική αριστοτελική διδασκαλία (η αριστοτελική πρακτική φιλοσοφία δεν περιέχει ως γνωστόν τέτοιου τύπου τεχνικές γνώσεις). Το κενό αυτό ήρθε να καλύψει η ανάπτυξη της *Hausväterliteratur* ως παραφινάδας του καμεραλισμού στο πεδίο της «ιδιωτικής» οικονομίας, η οποία συλλαμβάνεται

ακόμα υπό την αριστοτελική της σημασία ως «οίκος», με βιβλία που περιείχαν πληροφορίες και τεχνικές που εκτεινόταν από την καλλιέργεια διαφόρων σοδειών, την κτηνιατρική, την κατασκευή και συντήρηση των υποστατικών, τις οικοτεχνίες μέχρι και τις συζυγικές σχέσεις, τις θρησκευτικές και ηθικές υποχρεώσεις και την εμνηνεία των ονείρων. Βλ. Lindenfeld 1997: 16-17. Η άποψη του Avineri ότι στο *Σύνταγμα* ο Χέγκελ ασκεί μια γενικευμένη κριτική στο πατρογονικό κράτος (patrimonial state) είναι εν γένει ορθή (Avineri 1972: 44), αλλά πρέπει να συμπληρωθεί ότι η κριτική αυτή στην πολιτική μορφή του προαστικού κράτους δεν συνοδεύεται από μια πλήρως διασαφηνισμένη εκ μέρους του Χέγκελ ισοδύναμη κριτική στην οικονομική βάση του. Η αμφισημία αυτή, η οποία μπορεί ίσως να εξηγηθεί από το ότι το πρωταρχικό ενδιαφέρον του Χέγκελ εστιάζεται δικαιολογημένα στην πολιτική αδυναμία της γερμανικής αυτοκρατορίας, δεδομένης της ιστορικής συγκυρίας, παρ' όλα αυτά αποτελεί ισχυρό τεκμήριο για τον σημαίνοντα ρόλο που θα διαδραματίσει η ανακάλυψη της κλασικής πολιτικής οικονομίας (κυρίως του Άνταμ Σμιθ) από τον Χέγκελ την περίοδο της Λένας. Κλασική παραμένει ασφαλώς εδώ η μελέτη του Lukács για τη σχέση οικονομίας και διαλεκτικής.

7. Το *Λόγος και επανάσταση* του Μαρκούζε έχει ζητά ως στόχο την αποσύνδεση της εγγλεϊνής σκέψης από τις τερατωδίες του Μεσοπολέμου και του Β' Παγκόσμιου Πολέμου (φασισμός και ναζισμός), βλ. πρόλογο στην πρώτη έκδοση (Μαρκούζε 1985: 19).

8. Πρβλ. (W1/466) όπου, με αναφορά στην παρελθούσα κατάσταση των γερμανικών φυλών, γίνεται λόγος για τη συγκρότηση του έθνους υπό τη μορφή του λαού, αλλά όχι του κράτους. Η προτεραιότητα του ζητήματος της συγκρότησης του κράτους έναντι του έθνους δεν είναι προφανώς ιστορική, αλλά εννοιολογική, και διέπει και τη συνολική παράθεση στις *Παραδόσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*. Ο δείκτης του ιστορικού ενδιαφέροντος και της ιστορικής έρευνας δεν πρέπει να είναι ποτέ σύμφωνα με τον Χέγκελ το έθνος αυτό καθεαυτό αλλά η εκάστοτε μορφοποίηση της πολιτικής εξουσίας με γνώμονα τον ορίζοντα του σύγχρονου κράτους.

9. Συναφής στο σημείο αυτό η ιστορική αποτίμηση των Περσικών Πολέμων ως αναμέτρηση της αρχής του ανατολικού δεσποτισμού και των κρατών που θεμελιωνόνταν έστω και πρωτόλεια στην ελεύθερη ατομικότητα (W12/314-315).

10. Για το ζήτημα του πολέμου εξαιρετικές παραμένουν οι εργασίες του Avineri. Βλ. Avineri 1961 και το κεφάλαιο 10 στο Avineri 1972.

11. Για διοικητικούς σκοπούς, η γερμανική αυτοκρατορία διαιρούνταν σε δέκα «κύκλους», δηλαδή δέκα εδαφικές διοικητικές περιφέρειες.

12. Η εμμονή σε ζητήματα πρωτοκόλλου στο γερμανικό Reich, ιδιαίτερα δε στη Βιέννη, ήταν παροιμιώδης. Πρβλ. σχετικό παράδειγμα στο Sheehan 1989: 129 όπου περιγράφεται το ακόλουθο περιστατικό: οι άμαξες δύο αριστοκρατισσών συναντιούνται σε έναν στενό δρόμο και λόγω ασυμφωνίας στο ζήτημα της προτεραιότητας διάβασης παραμένουν εκεί μέχρι την επόμενη ημέρα το πρωί, όπου και απομακρύνονται από την αυτοκρατορική φρουρά. Ο Χέγκελ εξηγεί αυτή την εμμονή σε ζητήματα πρωτοκόλλου ως μορφή εμφάνισης του πανάρχαιου γερμανικού χαρακτήρα με την ανθεκτικότητα που επιδεικνύει ανά τους αιώνες όσον αφορά την ισχυρογνώμονα ανεξαρτησία (W1/526).

13. Η προβληματική αυτή αναπτύσσεται στο υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, στο επίπεδο της επιστήμης της λογικής, μέσα από την έκθεση των κατηγοριών του τρόπου, ειδικότερα δε της έννοιας της σχετικής αναγκαιότητας (W6/207-213). Πρβλ. Νουτσόπουλος 2005: 109-110.

14. Πρβλ. το πρώτο κεφάλαιο περί της δαπάνης για την άμυνα από τον *Πλούτο των Εθνών*, Smith 1975: 213-231.

15. Ρύθμιση που επέβαλε ο τότε αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός Α' το 1495 σε συνεργασία με τη Σουηβική Ένωση με σκοπό να κατασταλούν οριστικά οι εσωτερικοί, «ιδιωτικοί» πόλεμοι μεταξύ των διάφορων χωροδεσποτών της αυτοκρατορίας, που είχαν ως αντικείμενο τη διεύρυνση των ιδίων των φέουδών τους.

16. Τελείως διαφορετικές ως προς τις θεωρητικές αλλά και πολιτικές τους αφετηρίες και προ-

θέσεις ερμηνείας, όπως εν μέρει του Μαρκούζε και φυσικά του Meinecke, ανήκουν εδώ. Ο Avineri διαβάσει το σχετικό χωρίο πολύ προσεκτικά και αναδεικνύει τον ουσιαστικό ρόλο που διαδραματίζει το στοιχείο της βούλησης, αν και κάπως υπερβολικά μονομερώς, φτάνοντας στο σημείο να υποστηρίξει ότι για τον Χέγκελ του *Συντάγματος* «δεν είναι η δύναμη αλλά η κοινή βούληση το θεμέλιο του κράτους» (1972: 41). Πιο ισορροπημένη θεωρώ την κριτική που κάνει η Köpigsont-Montain στη θέση του Μαρκούζε περί αναγωγής του δικαίου στη δύναμη, ακόμα και στην περίπτωση της εξωτερικής κυριαρχίας. Βλ. (1982: 51).

17. Τυπική περίπτωση εδώ ο Καντ, ο οποίος παρατηρεί ορθά ότι το κράτος δεν συνιστά κτήμα (*patrimonium*) (1995: 280), αλλά ανατρέχει στην ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου ως υπερβατολογική αρχή ίδρυσης του κράτους.

18. Ο Χέγκελ επανέρχεται διαρκώς στο ζήτημα της σύγχυσης ιδιωτικού και κρατικού στη γερμανική αυτοκρατορία, πρβλ. (W1/455, 467 και 500-501, όπου γίνεται λόγος για την αδυναμία της αυτοκρατορίας να εξαγοράσει τα κυριαρχικά δικαιώματα που είχε ενεχυριάσει στις αυτοκρατορικές πόλεις).

19. Για μια συνολική κριτική ανασκευή των μεθοδολογικών προκείμενων του φυσικού δικαίου στη βάση της εγγελιανής σκοπιάς πρβλ. Νουτσόπουλος 2005: 86-90.

20. Η σχετική βιβλιογραφία είναι μεγάλη και το πρόβλημα πρέπει να θεωρείται λυμένο. Ενδεικτικά πρβλ. Planty-Bonjour 1986: 217-218 και Φαράκλας 1998.

21. Εδώ έχουμε έμμεση κριτική στην ερμηνεία του Φρειδερίκου του Μεγάλου, η οποία, σύμφωνα με τον Χέγκελ, είναι «επιπόλαια» (W1/549). Πρβλ. Frédéric le Grand 1846-1856: 82. Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί ότι αναδεικνύεται και η εσωτερική αντίφαση του ίδιου του εγγελιανού κειμένου, καθώς η επίκληση του Θησέα ανατρέχει ομοίως σε ψυχολογικά χαρακτηριστικά όπως η μεγαλοψυχία. Η υπέρβαση του ψυχολογισμού επιτυγχάνεται στα χειρόγραφα του 1805-1806.

22. Στα σχετικά αποσπάσματα αναδεικνύεται η υποψία μιας θεώρησης του ζητήματος των πραγματικών καθολικών δημόσιων αγαθών και του καθορισμού τους. Σε πολλά σημεία το εγγελιανό επιχείρημα θυμίζει τις σμιθιανές αναλύσεις του πέμπτου βιβλίου στον *Πλούτο των Εθνών*, όσον αφορά κυρίως τη σύνδεση μεταξύ της καθολικής κρατικής ανάγκης και της κάλυψής της μέσω γενικής φορολογίας.

23. Ας επισημανθεί εδώ ειρήσθω εν παρόδω ότι η εξέλιξη αυτή επέδρασε με αποφασιστικό τρόπο και στην περαιτέρω εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης, με την ανάδυση των πρώτων συστηματικών θεωρήσεων της εξατομίκευσης και του φυσικού δικαίου στη μορφή της επικουρείας και στωικής φιλοσοφίας με την τεράστια επίδρασή τους (κυρίως δε της δεύτερης) στους θεωρητικούς της περιόδου του διαφωτισμού.

24. Είναι ίσως περιττό να επισημανθεί η κεφαλαιώδης σημασία αυτής της ερευνητικής οδού για το σύνολο σχεδόν της μεταεγγελιανής θεωρητικής εξέλιξης, αρκεί δε πιθανόν να αναφερθούν στο σημείο αυτό τόσο οι σχετικές αναλύσεις του Μαξ στη *Γερμανική ιδεολογία* και στα *Grundrisse*, όσο και ο αυτοδύναμος θεωρητικός ρόλος που αποδίδεται στις μεσαιωνικές πόλεις ως χωρική μήτρα των αστικών δικαιωμάτων στις αναλύσεις του Μαξ Βέμπερ.

25. Ως πρώτη μορφή πρέπει να θεωρείται η αρχή του ανατολικού δεσποτισμού και ως δεύτερη η αρχή της ελεύθερης ατομικότητας όπως εμφανίζεται στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Στη φιλοσοφία της ιστορίας, που αναπτύσσει είκοσι περίπου χρόνια αργότερα ο Χέγκελ, στις *Βασικές γραμμές της φιλοσοφίας του δικαίου*, το σχήμα αυτό διατηρεί σε μεγάλο βαθμό την ισχύ του.

26. Η επωρόη του Μοντεσκιέ μπορεί να ανιχνευθεί και ως προς την πολιτική σημασία της διαμεσολάβησης, πρβλ. Μοντεσκιέ 1994: 124-126.

27. Αυτό συνιστά μια μορφή αιτιώδους συλλογισμού, ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί πλατωνικό δάνειο του Χέγκελ. Πρβλ. την πλατωνική *Πολιτεία*, 491d6-8.

28. Ενδεικτικό είναι εδώ ότι ο Χέγκελ θεωρεί ακόμα και την τυραννία προτιμότερη από αυτήν

την κατάσταση, διότι στην τυραννία διαφυλάσσεται, αν και σε στρεβλή μορφή, το αίτημα για πολιτική ένωση, το ιερότερο όλων (W1/528).

29. Η ιστορική μετάβαση από το δίκαιο του ισχυρότερου στην πολιτική, με την καθιέρωση της Αυτοκρατορικής Ειρήνης, θεωρείται από τον Χέγκελ προσηματική, καθώς πίσω και από τις δύο υποκρύπτονται συσχετισμοί δυνάμεων. Η ουσιαστική διαφορά έγκειται στο ότι η δύναμη που λανθάνει στην άσκηση της πολιτικής, σε αντίθεση με την ωμή βία του Faustrecht, είναι υπολογισμένη. Αυτό αφορά τόσο τις εσωτερικές σχέσεις των κρατιδίων με την αυτοκρατορία όσο και το πεδίο των διεθνών σχέσεων κυριαρχίας (W1/514-515). Για τις διεθνείς σχέσεις, αποκαλυπτική ήταν η στάση της Γαλλικής Δημοκρατίας και του Ναπολέοντα (W1/563).

William Hogarth, Μόλις μετά το γάμο, 1743.